41946

श्रीगणेशाय नमः

श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीगुरुभ्य

BJWL FCP
GN041946

श्रीवालुकेश्वरो जयति।

अथ श्रीमदष्टाध्यायीसूत्रार्यासहस्री।

मंगलम्.

श्रीगणपादिसशक्तिकसुरनतिपूर्वकमुदीर्यते भक्त्या।
श्रीमत्यष्टाध्यायीसूत्रार्यादशशती मयूरभुवा ॥ १ ॥
स जयति देवः श्रीमान्येन हि शुक्लीकृता इमे हंसाः।
हरितीकृताः शुका अपि येन तथा चित्रिता इह मयूराः॥२॥
येनांञ्जसाऽक्षरसमाम्नायमपि महेश्वरात्समधिगम्य।
कृत्स्नमिदं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै नमोऽस्तु पाणिनये॥३॥
येन गिरः पुरुषाणां धौता उत शब्दवारिभिर्विमलैः।
अज्ञानभवम्भिन्नन्तमोऽपि तस्मै नमोऽस्तु पाणिनये ॥४॥
मुखमेव व्याकरणं स्मृतमिति विदुषाम्मुदे तथाऽन्येषाम्।
व्युत्पत्तय आर्याणां ग्रथ्यत एषा यथामति सहस्री ॥५॥

प्रत्याहारसूत्राणि.

अ[1]इउण् ऋमाद् ऋ[2]ऌक् तत
ए[3]ओङ् ऐ[4]औच्च ह[5]यवरट् साक्षात्।
ल[6]ण् ञ[7]मङणनम् पश्चा-
झ्[8]झभञ् च घ[9]ढधष् तथैव ज[10]बगडदश्॥१॥
स्पष्टतया ख[11]फछठथच-
टतव् क[12]पय् केवलं च श[13]षसर ह[14]ल्।

इति सूत्राणि प्रत्याहारपदपुरःसराण्युपेयानि ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्याये

प्रथमः पादः

वृद्धिः केवलमादैजदेङ् गुण इकस्तथैव गुणवृद्धी
नें च धातुलोप इह निःसंदेहतयाऽऽर्धधातुके क्ङिति च
दीधीवेवीटां च स्फुटं हलोऽनन्तराश्च संयोगः
अनुनासिक एष स्यात्साक्षान्मुखनासिकावचन एव
तुल्यास्यप्रयतनमिह सवर्णमुत नाञ्झलावसन्देहम्
ईदूदेद्विवचनमपि भवेत्प्रगृह्यन्तथाऽदसो माच्छे
निःसंदेहतयाऽसौ निपात एकाजनाङ् स्वयं तत ओत्
शाकल्यस्येतौ संबुद्धौ केवलमनार्षे उञ ऊँ स्यात्
ईदूतावपि सप्तम्यर्थे दाधाध्वदाप् स्वयं साक्षात्
आद्यंतवदेकस्मिन्निःसंशयमेव घेस्तरप्तमपौ
बहुगणवतुडति संख्या ष्णांता षट्डति च केवलं स्पष्टम्
क्तक्तवतू निष्ठाऽपि च सर्वादीन्येव सर्वनामानि
स्फुटमेव विभाषा दिक्समास एषा स्वयं बहुव्रीहौ
नें बहुव्रीहौ साक्षादेव तृतीयासमास एवं स्यात्
द्वंद्वे च विभाषा जस्येल्पार्धमथमचरमपूर्वाश्च
पूर्वपरपुरोगमसंज्ञायां केवलमथो व्यवस्थायाम्

अज्ञातिधनाख्यायां स्वमेव केवलमिदं परिज्ञेयम्
अप्यन्तरमेव बहिर्योगे साक्षात्तथोपसंव्याने
तदनंतरं स्वरादिनिपातं स्यादव्ययं यथार्हतया
अपि चासर्वविभक्तिस्ताद्धित इत्येव सम्यगवगम्यम्
स्यात्कृन्मेजंतः क्त्वातोसुन्कसुनस्तथाऽव्ययीभावः
स्पष्टं शि सर्वनामस्थानमिदं सुडनपुंसकस्य स्यात्
भवति नं वेति विभाषा तथेर्यणः संप्रसारणमवश्यम्
आद्यंतौ टकितावपि मिदचोंऽत्यात्पर इति क्रमादेव
ह्रस्वादेश इगेचः स्थानेयोगा भवेदियं षष्ठी
स्थानेऽन्तरतम एष उरण्परोऽन्त्यस्य चाप्यलो ङिच्च
आदेः परस्य साक्षाद्भवेदनेकाल्शिदेव सर्वस्य
स्थानिवदादेशोऽनल्विधावचः प्राग्विधावपि परस्मिन्
न पदान्तप्रभृतिविधिष्वेवं द्विर्वचन एव नूनमचि
लोपो ह्यदर्शनम्प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप एव सर्वत्र
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमंगस्य न स्फुटं लुमता
निःशंकमचोऽन्त्यादिटि भवेदलोऽन्त्याच्च पूर्व उपधैव
तस्मिन्निति निर्दिष्टे प्राचस्तस्मादितीतरस्यापि
स्वं रूपं शब्दस्याप्यशब्दसंज्ञा भवेदसन्देहम्
अपि चाप्रत्यय एवाणुदित्सवर्णस्य केवलं साक्षात्
तपरस्तत्कालस्य च भवेत्स्वयमिति स्फुटं परिज्ञेयम्

अन्त्येन सहेताऽऽदिर्येन विधिः केवलं तदन्तस्य
तदृद्धं यस्याचामादिर्वृद्धिस्तथा त्यदादीनि
एङ् प्राचां देश इति प्रथमाध्यायाद्यपाद इह पूर्णः

१—द्वितीयः पादः

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्च्चैव विजे इड् विभाषोर्णोः
अपि सार्वधातुकमपित्साक्षाल्लिट् किञ्चिद्वेदसंयोगात्
भवतीधिभ्यां च तथा मृडमृदगुधकुषवदक्लिशवसः क्त्वा
ग्रहिरुदविदस्वपिप्रुषप्रच्छः संश्च झलिको हलन्ताच्च
अप्यात्मनेपदेष्विह निःसंशयमेव लिङ्सिचावुश्च
वा गम एव हनः सिच् स्वयं यमो गन्धने यथावत्स्यात्
उपयमनेऽथ विभाषा स्थाघ्वोरिच्च क्रमेण न क्त्वा सेट्
शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषो निष्ठा पश्चान्मृषस्तितिक्षायाम्
भावादिकर्मणोरप्यन्यतरस्यां भवेदुदुपधाच्च
पूङः क्त्वा च ततः परमसंशयं नोपधात्थफान्ताद्वा
अपि वाञ्चिलुञ्च्यृतस्तृषिमृष्यादेः काश्यपस्य निःशंकम्
व्युपधाद्वलो हलादेः संश्च यथायथमिति स्फुटमुपेयम्
तत्पश्चादूकालोऽज्झस्वो दीर्घस्तथा प्लुतोऽचश्च

उच्चैरुदात्त इतरो नीचैः स्वरितस्तथा समाहारः
अर्धह्रस्वमुदात्तन्तस्यादित एव केवलम्बोध्यम्
अप्येकश्रुति दूरात्सम्बुद्धावेव नात्र सन्देहः
तत एव यज्ञकर्मण्यप्यजपन्यूङ्खसामसु स्पष्टम्
उच्चैस्तरामुत वषट्कारश्छन्दसि भवेद्विभाषैव
नँ च सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तथैव केवलमुदात्तः
अनुदात्त एव केवलमिह देवब्रह्मणोरसन्देहम्
स्फुटमेव संहितायामनुदात्तानां यथायथं स्वरितात्
निःसन्देहमुदात्तस्वरितपरस्याञ्जसैव सन्नतरः
केवलमपृक्त एकाल्प्रत्यय इत्यत्र नास्ति सन्देहः
स समानाधिकरण उत तत्पुरुषः कर्मधारयः साक्षात्
स्यात्प्रथमानिर्दिष्टं केवलमुपसर्जनं समासे तत्
स्पष्टमपूर्वनिपातेऽप्येकविभक्ति स्वयं न सन्देहः
अर्थवदधातुरप्रत्यय एव प्रातिपदिकमवधेयम्
कृत्तद्धितौ समासा ह्रस्वः प्रातिपदिकस्य च क्लीबे
उपसर्जनस्य किल गोस्त्रियोश्च तद्धितलुकि च लुंगिद्वोण्याः
व्यक्तिवचने प्रकृतिवल्लुपि त्वैजातेर्विशेषणानां च
संज्ञाप्रमाणभावात्तदशिष्यं केवलं न सन्देहः
लुब्योगाप्रख्यानादित्यपि सुधिया यथायथं बोध्यम्
योगप्रमाण एव च तदभावेऽदर्शनं यथावत्स्यात्

अर्थस्य चान्यमानात्स्यान्मुख्यप्रत्ययार्थवचनमिह
कालोपसर्जनेऽपि च तुल्यं स्यान्नात्र संशयः कश्चित्
अन्यतरस्यां जात्याख्यायां बहुवचनमेतदेकस्मिन्
अस्मदो द्वयोर्मे प्रोष्ठपदाफल्गुनीसमाख्यानाम्
एकवचनमेव पुनर्वस्वोश्छन्दसि विशाखयोश्चैव
तिष्यपुनर्वस्वोर्बहुवचनस्य द्विवचनं च भद्रद्वे
नित्यमथैकविभक्ताविहैकशेषो भवेत्सरूपाणाम्
वृद्धो यूना यदि तल्लक्षण एव स्फुटो विशेषः स्यात्
स्त्री पुंवच्चैव पुमान् स्त्रियाऽत्र नास्त्येव संशयः कश्चित्
स्वसृदुहितृभ्यां केवलमसंशयं भ्रातृपुत्रकावेव
एकवदन्यतरस्यां क्लीबेनाक्लीबमुत पितॉं मात्रा
श्वशुरः श्वश्रा साक्षान्नित्यं सर्वैरपि त्यदादीनि
ग्राम्यपशुसमूहेष्वपि निःसंशयमतरुणेषु च स्त्री स्यात्

१—तृतीयः पादः

भूवाद्या धातव उपदेश इदनुनासिकोऽञ्झलन्त्यं च
न विभक्तौ तुस्मा इटुडव आदिः प्रत्ययस्य षोऽथ चुर्दू
तदनंतरमेव लशक्वतद्धिते तस्यं केवलं लोपः
अनुदेशो हि समानामेष यथासंख्यमेव निःशंकम्

[11]अधिकारः स्वरितेनाप्युदात्तात्मनेपदमदोऽनुदात्तङितः
स्याद्भावकर्मणोरिह [12]कर्मव्यतिहार एव कर्तरि च
[13]न [14]च गतिहिंसार्थेभ्यो [15]ह्यन्योन्याद्युपपदादपि विशो [16]नेः
क्रियं [17]उत परिव्यवेभ्यो [18]विपराभ्यां जेरसंशयं साक्षात्
स्फुटमोंङो दोऽनास्यविहरणे क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च
[19]स्थेश्च समवप्रविभ्यः प्रकाशनस्थेयसंज्ञयोश्चैव
केवलमनूर्ध्वकर्मण्युदोऽप्युपान्मंत्रकरण एव तथा
साक्षादकर्मकात्तपः उद्भिभ्यां यमहनः क्रमादाङः
गम्यृच्छिभ्यां सम उत निसमुपविभ्यो ह एव निःशंकम्
स्पर्धायामाङः कृञ उत गंधनपूर्वके प्रसहनेऽधेः
वेः शब्दकर्मणश्चाप्यकर्मकादेव केवलं स्पष्टम्
संमाननादिषु नियः कर्मण्यशरीर एव कर्तृस्थे
[20]वृत्तिप्रभृतिषु साक्षात्क्रमो निरंतरमथो उपपराभ्याम्
ओंङ उतोद्गमने वेः पादविहरणे तथैव निःशंकम्
तत एव समर्थाभ्याम्पोपाभ्यां स्पष्टमनुपसर्गाद्वा
पश्चादपह्नवे ज्ञः क्रमेण केवलमकर्मकाच्चैव
स्फुटमेव सम्प्रतिभ्यां यथायथमनुक्रमादनाध्याने
भोंसनयत्नज्ञानविमत्युपभाषोपमंत्रणेषु वदः
व्यक्तगिरामुच्चारण एवोनोरप्यकर्मकात्साक्षात्
स्योद्विप्रलाप एवविभाषाऽवाद्भ्रः समः प्रतिज्ञाने

नूनं सैकर्मकाच्चर उदैस्तृतीयायुतात्समश्चैव
दाणैश्च सा यदि चतुर्थ्यर्थे स्वैकरण उपाद्यमः साक्षात्
ज्ञाश्रुस्मृदृशां च सनो नोनोर्ज्ञः श्रुव उताङ्प्रातिभ्यां च
शितं एव शदेर्ग्रियतेरनुक्रमाल्लुङ्लिङोः सनः प्राग्वत्
आम्प्रत्ययवच्च कृञोऽप्यनुप्रयोगस्य केवलं साक्षात्
प्रोपाभ्यां च युजोऽमखपात्रेषु समः क्ष्णुवो भुजोऽनवने
यत्कर्मे णेरणौ णौ चेत्कर्ता स्वयमसावनाध्याने
भीस्म्योर्हेतुभये गृधिवंच्योरेव प्रलंभने स्पष्टम्
निःशंकं संमाननशालीनीकरणयोस्तथैव लियः
साक्षान्निमित्योपपदात्स्पष्टतया केवलं कृञोऽभ्यासे
तत एव स्वैरितञितः क्रियाफले चापि कर्त्रभिप्राये
वेद एवापान्निपाच्च उत समुदाङ्भ्यः केवलं यमोऽग्रंथे
ज्ञोऽनुपसर्गादुपपदयोगेच द्योतिते विभाषा स्यात्
स्याच्च परस्मैपदमुत शेषात्कर्तरि कृञोऽप्यनुपराभ्याम्
प्रत्यभ्यतिभ्य एव क्षिपस्तथा प्राद्वहः परेश्च मृषः
निःसंशयं रमो व्याङ्परिभ्य एव स्वयं तत उपाच्च
सोऽकर्मकाद्विभाषा बुधयुधनशजनपुरःसरेभ्यो णेः
निर्गरणचलनार्थेभ्योऽप्यकर्मकादजडकर्तृकाच्चाणौ
नं च पादम्याद्या अपि वां क्यष एव स्वयं लुङि द्युभ्यः
वृभ्यः स्यसनोः साक्षाल्लुटि च क्रृपः केवलं न संदेहः

१—चतुर्थः पादः

एकैव[1] चाकडारात्संज्ञा कार्यं[2] परं[3] विरोधे स्यात्
यूं[4] स्त्र्याख्यौ साक्षान्नद्यस्त्री नँ[5] कदाचिदियङुवङ्स्थानौ
वौमि[6] ङिति ह्रस्वश्च घँसाखि च शेषः सँमास एा पतिः
छंदसि[7] षष्ठीयुत उत लँघ्वणु[8] संयोग[9] एव गुरु दीर्घम्[10]
यस्मात्प्रत्ययविधिरप्यंगं[11] स्यात्प्रत्यये तदाद्येव
पदमेव[12] सुप्तिङंतं[13] नः[14] क्ये सिति[15] च स्वयं परिज्ञेयम्
स्वौँदिष्वसर्वनामस्थाने[16] यँचि भं[17] तँसौ[18] च मत्वर्थे
छंदँस्ययस्मयादीन्यपि बहुँ[19]वचनं वहुष्वसंदेहम्
स्तो द्विवँचनैकवचने स्पष्टतया व्येकयोस्ततः साक्षात्
कौँरक[20] उत ध्रुँवमपादानमपाये[21] न संशयोऽस्त्यत्र
भीत्रार्थानामपि भयहेतुरँसोढः[22] स्वयं पराजेश्च
निःसंदेहतयैवाऽप्येँभीप्सितः[23] सपदि वारणार्थानाम्
येनाँदर्शनमिच्छत्यंतर्धौ[24] चोपयोग आख्याता
स्याज्ज्ञानिकँर्तुः[25] प्रकृतिः प्रभवो[26] भुव एव केवलं स्पष्टम्
यं कर्मणा[27] स्वयमभिप्रैति विशंकं स संप्रदानमिह
रुच्यर्थानाम्प्रीतः श्लाँघह्नुङ्स्थाशपां[28] सुबोधार्हः
धारेरुतोत्तमर्णः स्पृँहेस्तथाऽभीप्सितो[29] न संदेहः
क्रोँधद्रोहासूयार्थानामेव यं प्रति च कोपः

साक्षात्क्रुधद्रुहोरपि केवलमेवोपसृष्टयोः कर्म
अपि निःसंदेहतया रोधीक्ष्योरेव यस्य विप्रश्नः
श्रुव एव प्रत्याङ्भ्यां प्राचः कर्ताऽप्यनुप्रतिगृणश्च
साधकतमं हि करणं कर्म दिवः केवलं न संदेहः
अन्यतरस्यां च परिक्रयणे स्यात्संप्रदानमेव सदा
आधारोऽधिकरणमधिशीङ्स्थासां कर्म चाभिनिविशोऽपि
स्पृशमुपान्वध्याङ्वस ईप्सितमेव कर्तुरिह कर्म
भवति तथायुक्तं चाप्यनीप्सितं सर्वथाऽनभिहितं च
इहे शब्दकर्मणां गत्याद्यर्थानामकर्मकाणां च
य उताणौ कर्ताऽसौ णौ कर्म स्यादसंशयं चैवम्
हृक्रोरन्यतरस्यां स्वतंत्र एव स्वयं भवेत्कर्ता
हेतुश्च तत्प्रयोजक एते प्राग्रीश्वरान्निपाताश्च
चाद्या ह्यसत्व एव प्राद्या व्यापारयोग उपसर्गाः
साक्षाद्गतिरूर्यादिच्विडाच एवानुकरणमानितिपरम्
स्तः सदसती समादरतादितरयोर्भूषणेऽप्यलं साक्षात्
अंतरपरिग्रहेऽपि श्रद्धाप्रतिघात उत कणेमनसी
अंव्ययमेव पुरोऽस्तं गत्यर्थवदेषु तावदच्छेति
स्पृशमंदोऽनुपदेशेऽप्यंतर्धौस्यात्तिरः कृञि विभाषा
एवमुपाजेऽन्वाजे साक्षात्प्रभृतीनि चैव निःशंकम्
नूनमनित्याधाने केवलमुरसिमनसी न संदेहः

Poona M A

मध्ये पदे निवचने नित्यं हस्तेऽप्युपयमने पाणौ
साक्षात्प्राध्वं बंधन औपम्ये जीविकोपनिषदौ च
ते प्राग्धातोरिछंदासि परे तथा व्यवहिताश्च विज्ञेयाः
निःसंदेहतयैव स्युः कर्मप्रवचनीयपदवाच्याः
स्फुटमेवानुर्लक्षण एष तृतीयार्थ एव हीनेऽपि
अधिक उपश्चार्परी वर्जन आङभिदधाति मर्यादाम्
प्रतिपर्यनवो लक्षणभागादिषु केवलं ह्याभिरभागे
प्रतिदानप्रतिनिध्योःप्रतिरेवानर्थकौ तथाऽधिपरी
पूजायां सुरतिरतिक्रमणे संभावनादिषु तथाऽपिः
अधिरीश्वरे विभाषा कृञि च परस्मैपदं ल एव स्यात्
निःशंकमात्मनेपदमेव तङानाविति स्वयं बोध्यम्
त्रीणि त्रीण्येव तिङः प्रथमोमध्यम उतोत्तमश्चैव
एकवचनं द्विवचनं बहुवचनमथो सुपो विभक्तिश्च
स्थानिनि युष्मद्युपपद उत मध्यम इह समाननिलये स्यात्
मन्योपपदे ह्युत्तम एकवदुत मन्यतेः प्रहासे च
अस्मद्युत्तम एव प्रथमः शेषे तथैव च स्पष्टम्
अपि संहितां परः संनिधिर्विरामोऽवसानमेवस्यात्

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

(आर्यासंख्या ९२).

अथ द्वितीयाध्याये

प्रथमः पादः

स्यात्पदविधिः समर्थः केवलमिति सर्वदा बुधैर्ध्येयम्
साक्षात्परांगवत्स्यात्स्वरे सुबामंत्रिते न संदेहः
प्रागेवं कडारात्स्यात्समास उत सह सुपाऽव्ययीभावः
अप्यव्ययं विभक्तिप्रभृतिषु साक्षाद्यथाऽसदृशभावे
यावदवधारणे सुप्प्रतिना निःशंकमेव मात्रार्थे
अक्षशलाकासंख्याः परिणा च यथायथं विभाषैव
अपपरिबहिरञ्चव उत पंचम्याऽङ् स्पष्टमभिविधिप्रभृतौ
स्तो लक्ष्मणाऽभिमुख्ये ह्याभिप्रती अनुरपीह यत्समया
यस्याप्यायामः स्यात्तिष्ठद्गुपुरःसराणि च स्पष्टम्
पारे मध्ये षष्ठ्या वा वंश्येन स्वयं भवेत्संख्या
अपि च नदीभिः केवलमन्यपदार्थे तथैव संज्ञायाम्
तत्पुरुषो द्विगुरपि च श्रितपतितप्रभृतिभिर्द्वितीया स्यात्
तेन स्वयं च खट्वा क्षेपे तत एव सामि कालाश्च
संयोगे च तृतीया गुणवचनेनैव तत्कृतार्थेन
संमिश्रश्लक्ष्णप्राक्सदृशसमोनार्थकलहनिपुणैश्च
कर्तृकरणे कृताऽपि च बहुलं कृत्यैस्तथाऽधिकार्थोक्तौ

अन्नेन व्यंजनमपि मिश्रीकरणं तथैव भक्ष्येण
अपि च तदर्थार्थमुखैश्चतुर्थ्यर्थो पंचमी भयेनैव
पतितापेतापोढप्रभृतिभिरप्यल्पशो न संदेहः
स्तोकांतिकदूरार्थककृच्छ्राणि क्तेन सप्तमी शौंडैः
परिपक्वासिद्धमुखरैः क्षेपे ध्वांक्षेण चाप्यृणे कृत्यैः
संज्ञायां क्तेनाहोरात्रावयवाश्च तत्र च क्षेपे
पात्रेसमितादय उत तदनंतरमेव केवलं स्पष्टम्
प्राक्कालैकनवजरत्प्रभृति समानाधिकरणयोगेन
दिक्संख्ये संज्ञायां तत्पश्चात्तद्धितार्थमुखरे च
संख्यापूर्वो द्विगुरपि कुत्सनयेगेन कुत्सितान्येव
पापादिकुत्सितैरुपमानानि समानधर्मवचनैश्च
व्याघ्रादिभिरप्युपमितमिह सामान्याप्रयोग एव तथा
साक्षाद्विशेषणं स्यात्केवलमेव बहुलं विशेष्येण
प्रथमचरमपूर्वापरसममध्यमहीनमध्यवीराश्च
श्रेण्याद्याः कृतमुखरैः क्तेनाननेन नाञ्विशिष्टेन
सन्महदुत्तमपरमोत्कृष्टाः स्फुटमेव पूज्यमानैश्च
तत एव पूज्यमानं वृंदारकनागकुंजरैः साक्षात्
कतरकतमौ हि जातिप्रश्ने तदनंतरं च किं क्षेपे
पोटायुवतिकतिपयस्तोकप्रभृतिभिरसंशयं जातिः
साक्षात्स्तुतिवचनैरपि युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः

सुस्पष्टतयाऽऽजाऽत्या यथायथं चैव कृत्यतुल्याख्याः
वर्णो वर्णेन तथा साक्षाच्छ्मणादिभिः कुमारोऽपि
गौर्भिण्या चैव चतुष्पादः केवलमसंशयं स्पष्टम्
अपि च मयूरव्यंसकपुरःसरा इति बुधैः परिज्ञेयम्

२—द्वितीयः पा[illegible]

पूर्वापराधरोत्तरमेकाधिकरण उतावयवेन
अर्धं नपुंसकमथो अन्यतरस्यां द्वितीयपूर्वा[illegible]
प्राप्तापन्ने च तथा द्वितीययैव परिमाणिना कालाः
नञ् स्पष्टमीषदकृता षष्ठी स्याद्याजकादिभिश्चापि
निर्धारणे न पूरणपूर्वसमानाधिकरणयोगेन
क्तेन च पूजायामपि साक्षादधिकरणवाचिना चैव
कर्मण्युत तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तरि च केवलं साक्षात्
क्रीडाजीविकयोरपि नित्यं कुगतिप्रपूर्वकाश्च तथा
उपपदमतिङ् क्रमेण स्पष्टममैवाव्ययेन विज्ञेयम्
अपि च तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां ततःपरं कृत्वा च
शेषोऽर्थे बहुव्रीहिर्ह्यन्यपदार्थेऽपि केवलमनेकम्
अव्ययं निकटादूराधिकसंख्याः संख्ययैव संख्येये
संदेहरहितभावाद्दिङ्नामान्यंतराल एव तथा

BAI JERBAI WADIA LIBR.
FERGUSSON COLLEGE
D.E.S.
POONA NO.

तत्रं[३३] च तेनेदमिति स्वयं सरूपे यथायथं साक्षात्
तेनं[३४] सह तुल्ययोगे चार्थे[३५] द्वंद्व उपसर्जनं[३६] पूर्वम्
परमेव[३७] राजदंताद्येषु द्वंद्वे[३८] घ्यजाद्यदंतं[३९] च
अल्पाच्तरं[४०] विशेषणसप्तम्यौ केवलं बहुव्रीहौ
निष्ठैवं[४१] वाहिताग्निप्रभृतिष्वेवं यथावदवधार्यम्
तत एव कडारा[४२] अपि यथायथं कर्मधारये साक्षात्

२–तृतीयः पादः

निःसंशयमनभिहिते कर्मणि[४३] केवलमियं द्वितीया स्यात्
होश्छंदसि[४४] च तृतीया युक्तें[४५] ध्रुवमंतरांतरेणैव
कालाध्वनोर्निरंतरसंयोगे सर्वथेति विज्ञेयम्
तदनंतरं यथायथमपवर्गे[४६] स्वयमसौ तृतीया स्यात्
कारकमध्ये सप्तम्यपि पंचम्येव केवलं स्पष्टम्
तत एव च द्वितीया[४७] स्यात्कर्मप्रवचनीययुक्त इयम्
यस्यापीश्वरवचनं[४८] यस्मादधिकं च सप्तमी तत्र
पंचम्याङपरिभिः[४९] केवलमित्यत्र नास्ति संदेहः
निःसंशयं प्रतिनिधिप्रतिदाने[५०] चैव केवलं यस्मात्
गत्यर्थकर्मणि[५१] यथायथं द्वितीया चतुर्थ्यपि स्पष्टम्

चेष्टायां चानध्वनि चतुर्थ्यर्थसौ संप्रदान एव स्यात्
स्थानिन एव व्यापृत्यर्थोपपदस्य कर्मणि यथावत्
भावववचनात्तुमर्थात्स्वास्तिस्वाहानमःप्रभृतियोगात्
तत एव मन्यकर्मण्यनादरेऽप्राणभृत्स्वपि विभाषा
कर्तृकरणयोरेव ध्रुवं तृतीया सहान्वितेऽप्रमुखे
येनांगविकास्तत एवेत्थंभूतलक्षणे साक्षात्
संज्ञो ऽन्यतरस्यामपि कर्मणि हेतौ यथायथं क्रमशः
पंचम्यसावकर्तर्यृणे विभाषा गुणेऽस्त्रियामेद
हेतुप्रयोग उत षष्ठ्येव तृतीया च सर्वनाम्नः स्यात्
तत एवापादाने पंचम्येषा स्वयं न संदेहः
इतरर्तेऽन्याराद्दिक्शब्दांचूत्तरपदप्रभृतियुक्ते
अपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन तत एनपा द्वितीया स्यात्
नानाविनापृथग्भिर्त्यन्यतरस्यां भवेत्तृतीयैव
करणे कृच्छ्रकतिपयस्तोकाल्पस्याप्यसत्त्ववचनस्य
स्यादूरसमीपार्थैरन्यतरस्यामसंशयं षष्ठी
दूरसमीपार्थेभ्यस्तथा द्वितीया यथायथं स्पष्टम्
सप्तम्यधिकरणेऽपि च भावेन च भावलक्षणं यस्य
तदनंतरं यथावत् षष्ठी चानादरे भवेत्साक्षात्
स्वाम्यधिपतिदायादप्रतिभूसाक्षीश्वरप्रसूतैश्च
व्यापारितकुशलाभ्यामासेवायामिति स्वयं बोध्यम्

यत एव च निर्धारणमेषा पंचम्यथो विभक्ते स्यात्
अपि च निपुणसाधुभ्यां स्यात्सप्तम्यप्रतेस्तथाऽर्चायाम्
प्रसितोत्काभ्यां साक्षाद्धेवतृतीयैव लुपि च नक्षत्रे
प्रातिपदिकार्थमानव्यक्तिवचनमात्र एव च प्रथमा
संबोधने तथा सामंत्रितमेकवचनं च संबुद्धिः
षष्ठी शेषे केवलमविदर्थस्य ज्ञ एव करणे च
साऽधीगर्थदयेशां कर्मणि च कृत्यैः प्रतिप्रमुखयत्ने
तत एव रुजार्थानामुताज्वरेश्चैव भाववचनानाम्
आशिषि नाथो जासिप्रभृतीनां स्पष्टमेव हिंसायाम्
विशदतया व्यवहृपणोः समर्थयोरपि दिवस्तदर्थस्य
उपसर्गे च विभाषा यथायथं ब्राह्मणे द्वितीया स्यात्
प्रेष्यब्रुवोश्च हविषः स्याद्देवतसंप्रदान एव तथा
तत एव चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि यजेस्तथा करणे
साक्षात्कालेऽधिकरण उत कृत्वार्थप्रयोग इति बोध्यम्
अणि कर्तृकर्मणोः कृत्युभयप्राप्तौ च कर्मणि स्पष्टम्
क्तस्यापि वर्तमाने केवलमधिकरणवाचिनश्चैव
तत एव न लोकाव्ययखलर्थनिष्ठातृनामसंदेहम्
केवलमेवंकेनोर्भविष्यदधमर्णभावयोः साक्षात्
कृत्यानां कर्तरि वा साक्षादेवंतुलोपमाभ्यां च
केवलमन्यतरस्यामपि तुल्यार्थैरियं तृतीया स्यात्
भवति चतुर्थी चाशिष्यायुष्यसुखार्थभद्रकुशलहितैः

२—चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनमेव द्वंद्वस्तूर्यासुभृद्वलांगानाम्
अनुवादे चरणानामध्वर्युक्रतुरवश्यमक्लीबम्
अध्ययनत आसन्नाख्यानामप्राणिनामथो जातिः
साक्षाद्विशिष्टलिंगो भवति नदीदेश एव चाग्रामः
ते क्षुद्रजंतवः स्युर्येषां शाश्वतिक एव च विरोधः
स्पष्टमनिरवसितानां शूद्राणामपि गवाश्वमुख्यानि
अपि च विभाषा वृक्षव्यंजनपूर्वापराधरादीनाम्
अनधिकरणवाचि प्रतिषिद्धं न च दधिपयःपुरोगाणि
अधिकरणैतावत्त्वे ततो विभाषा समीप एव स्यात्
सँ नपुंसकं ततःपरमुताव्ययीभाव एव निर्णेयः
निःसंदेहतया तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः साक्षात्
तत्पश्चात्संज्ञायामपि कंथोशीनरेष्विति निबोध्यम्
स्पष्टमुपज्ञोपक्रममाख्यातुमिहेष्यते तदादिश्चेत्
छाया बाहुल्येऽपि च सभैव राजाऽमनुष्यपूर्वा स्यात्
तत एवाशाला च विभाषा सेनासुरापुरोगाणाम्
स्याद्द्वंद्वेतत्पुरुषयोः परवल्लिंगं न संशयोऽस्त्यत्र
तत एव यथायोगं पूर्ववदश्ववडवाविति निबोध्यम्
छंदसि चाहोरात्रे अपि हेमंतशिशिरावसंदेहम्
रात्राह्नाहाः पुंसि नपुंसकमपथं च पुंसि चार्धर्चाः

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तः केवलमयं तृतीयादौ
एतद एव त्रतसोस्त्रतसौ केवलमवश्यमनुदात्तौ
निःसंशयं द्वितीयाटौस्स्वेन उतोर्धधातुके साक्षात्
जग्धिरदो ल्यप्तिकिति स्पष्टं घसॢ लुङ्सनोस्तथा घञपोः
बहुलं छंदस्यपि लिट्यन्यतरस्यामथो वयिर्वेञः
तत एव हनो वध लिङि लुङि च यथायथमसंशयं स्पष्टम्
ध्रुवमात्मनेपदेष्वप्यन्यतरस्यामथो हणो लुङि गा
णौ गमिरबोधने स्यात्सनि चेङश्चैव केवलं लिटि गाङ्
अपि लुङ्लृङोर्विभाषा णौ साक्षात्संश्चङोस्तथाऽस्तेर्भूः
साक्षाद्ध्रुवो वचिः ख्याञ्चक्षिङ उतो लिट्यञ्जेर्व्यघञपोर्यौ
र्ण्यक्षत्रियार्षञित उत यूनि लुगणिञोरथो असंदेहम्
पैलादिभ्यश्चेञः प्राचां च ततो न तौल्वलिभ्यश्च
तद्राजस्यैव बहुष्वपि तेनैवास्त्रियामिति स्पष्टम्
यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्रिभृगुगौतमादिभ्यः
प्राच्यभरतेषु बहृच इञो नं गोपवनपूर्वकेभ्यश्च
अपि तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे नास्त्यत्र संशयः कश्चित्
केवलमुपकादिभ्योऽप्यन्यतरस्यां तथैव च द्वंद्वे
अंगस्त्यककौंडिन्यकपदयोश्चागस्तिकुंडिनचैव
धातुप्रातिपदिकयोः सुपः शपोऽप्यदिपुरःसरेभ्यश्च
छंदसि बहुलमचि यङो यथायथं श्लुर्जुहोतिपूर्वेभ्यः

बहुलं छंदसि साक्षात्सिचः परस्मैपदेषु पादिभ्यः
केवलमेव विभाषा घ्राधेट्शाच्छास इति भवेद्विशदम्
तत एव तनादिभ्यस्तथा तथासोर्यथायथं साक्षात्
घसमुखरेभ्यो मंत्रे लेरामश्राप्सुपोऽव्ययादेव
अप्यमतोऽपंचम्या निःसंशयमेव नाव्ययीभावात्
बहुलं ततस्तृतीयासप्तम्योरेव केवलं साक्षात्
लुटि एव प्रथमस्य स्फुटमुत डारौरसो न संदेहः

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

(आर्यासंख्या ७८)

अथ तृतीयाध्याये

प्रथमः पादः

प्रत्यय एव परश्चाद्युदात्त उत केवलं न संदेहः
साक्षादनुदात्तौ सुप्पिताविति यथायथं परिज्ञेयम्
गोष्ठिज्किभ्यः सन्स्याद्धीर्घोऽभ्यासस्य मान्वधादिभ्यः
कर्मण इच्छायां वा स्फुटमेव समानकर्तृकाद्धातोः
सुप आत्मन एव क्यच् काम्यच्चाचार एवमुपमानात्

कर्तुः क्यङ् च सलोपो लोपोऽश्चेर्भुवि हलो भृशादिभ्यः
क्यँष् लोहितादिडाज्भ्यः कष्टाय क्रमण एव निःशंकम्
रोमंथतपोभ्यामपि यथायथं कर्मणश्च वर्तिचरोः
अथ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने कॅरणेऽभ्रशब्दमुखरेभ्यः
अपि कर्तृवेदनायां यथायथं केवलं सुखादिभ्यः
क्यँच्चैव नमोवरिवश्चित्रङ उत पुंच्छचीवरादेर्णिङ्
अपि मुंडमिश्रलवणव्रतहलकलकृतपुरःसरेभ्यो णिच्
धौतोरेव हलादेरेकाचो यङ् क्रियासमभिहारे
कौटिल्ये चैव गतौ लुंपमुखरेभ्यश्च भावगर्हायाम्
सत्यापपाशवीणालोमत्वचवर्मपूर्वकेभ्यो णिच्
हेतुमति च यॅकंडूप्रभृतिभ्यः केवलं न संदेहः
तत एवायः साक्षाद्धूपगुपूविच्छिपणिपनिभ्यश्च
ईयँङ्कृतेर्णिङ् च कमेरायादय आर्धधातुके वा स्युः
धौतव एवापि सनाद्यंता लृँलुटोः स्वयं स्यतासी च
सिब्बहुलं लेट्यिाम् लिट्येव च कास्प्रत्ययादमंत्रे स्यात्
अपि च गुरुमतोऽनृच्छः स्पष्टमिजादेस्तथा दर्यायासः
केवलमन्यतरस्यामुषविदजागृभ्य एव निःशंकम्
भीन्हीभृँहुवां श्लुवदपि लिटि कृञ्चानुप्रयुज्यते साक्षात्
अपि च विदांकुर्वित्यन्यतरस्यामसंशयं स्पष्टम्
अकॅ उत रमयांचिकयामप्यभ्युत्सादयांप्रजनयां च

छंदसि च विदामक्रन्यथायथं पावयांक्रियादिति च
च्लिलुङि च्लेः स्पष्टतया सिचि क्सः शल इगुपधादनिट एव
श्लिषि आलिंगे नौ दृशो णिश्रिद्रुस्रुभ्य एव कर्तरि चङ्
तत एव विभाषा धेट्श्व्योश्छंदस्यपि गुपेरसंदेहम्
अपि नोनयतिध्वनयत्येलयतिपुरःसरेभ्य एव ततः
ख्यात्यस्यतिवक्तिभ्योऽङ् साक्षात्तत एव लिपिसिचिह्नश्च
स्फुटमात्मनेपदेष्वप्यन्यतरस्यां यथायथं साक्षात्
अपि च परस्मैपदसंज्ञेषु पुषादिद्युताद्यृलृदित एव
सत्यर्त्यनुशास्तिभ्यः स्फुटमिरितो वा ततः क्रमेणैव
जृस्तंभुम्रभृतिभ्यः क्र्यादिभ्यश्छंदसि च पदश्चिण् ते
अन्यतरस्यामपि जनदीपबुधप्यायितायिपूरिभ्यः
अच एव कर्मकर्तरि दुहश्च न रुधस्तपोऽनुतापे च
चिण् भावकर्मणोरपि यथायथं सार्वधातुके यक् च
स्पष्टतया कर्तरि शप् श्यन्नेव ततः परं दिवादिभ्यः
वा भ्राशम्लाशभ्रमुपुरःसरा उत यसोऽप्यनुपसर्गात्
तत एव संयसश्च स्वादिभ्यः श्नुः श्नुवः शृ च स्पष्टम्
अक्षोऽन्यतरस्यामपि तनूकरण एव केवलं तक्षः
शश्च तुदादिभ्यः श्नं रुधमुखरेभ्यस्तेनादिकृञ्भ्योऽप्युः
तत एव धिन्विकृण्व्योर च साक्षात्क्रीपुरःसरेभ्यः श्ना
स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कुञ्भ्यो यथायथं श्नुश्च

श्नाः शानज्झौ च हलः साक्षादेवेति सम्यगवगम्यम्
छंदसि शायजपि व्यत्ययो बहुलमेव केवलं स्पष्टम्
पश्चाल्लिङ्याशिष्यङ् तुल्यक्रिय एव कर्मवत् क्रियया
अपि निःसंदेहतया तपस्तपःकर्मकस्य तत एव
नं दुहस्नुनमां साक्षाद्यथायथं यक्चिणाविति ध्येयम्
प्राचां च कृषिरजोः श्यन्नेव परस्मैपदं तथा धातोः
क्रमशोऽथ सप्तमीस्थं तत्रोपपदं भवेत्ततः कृदतिङ्
तत एव वासरूपोऽप्युतास्त्रियां प्राङ् ण्वुलस्तथा कृत्याः
तव्यत्तव्यानीयर एवाचो यदपि पोरदुपधाच्च
साक्षादेव शकिसहोरुत गदमदचरयमोऽप्यनुपसर्गे
पण्यावद्यप्रमुखाः साक्षात्पणितव्यगर्ह्यमुखरेषु
साक्षाद्वह्यं करणं तत एव स्वामिवैश्ययोर्यः
अप्युपसर्या काल्या प्रजने संगतमजर्यमेव तथा
तत एव वदः क्यप्सुपि भावे भुव उत हनस्त च क्रमशः
एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् साक्षात्केवलं न संदेहः
स्पष्टमृदुपधाच्चाकृपिचृतेश्च खन ई भृञोऽप्यसंज्ञायाम्
साक्षान्मृजेर्विभाषाऽप्युत सूर्यमृषोद्यराजसूयाद्याः
भिद्योद्यौ चापि नदे नक्षत्रे चैव पुष्यसिध्यौ स्तः
जित्यविपूयविनीया विशदतयैव हलिमुंजकल्केषु
छंदस्यपिप्रतिभ्यां ग्रहेः पदास्वैरिपक्ष्यबाह्यासु

अपि च विभाषा कृवृषोः पत्रे [१२३]युग्यं च केवलं स्पष्टम्
[१२३]अन्यतरस्यां चामावस्यच्छंदासि [१२३]च देवहूयादि
[१२४]ऋहलोर्ण्यदेव केवलमोरावश्यक उतासुयुवपिमुखाः
[१२७]आनाय्योऽनित्येऽसंमतौ [१२८]प्रणाय्योऽप्यसंशयं साक्षात्
[१२९]पाय्यनिकाय्यप्रभृतिष्वपि [१३०]क्रतौ कुंडपाय्यसंचाय्यौ
निःसंशयमेवाग्नौ समूह्यपरिचाय्यसमुपचाय्याश्च
[१३२]चित्यानलचित्ये [१३३]ण्वुल्तृचौ [१३४]ल्युणिन्यच उत ग्रहिमुखेभ्यः
[१३५]कः इगुपधज्ञाप्रीकिर एवातश्चोपसर्ग इति बोध्यम्
[१३७]पाघ्राध्माधेड्दृश उत शोऽनुपसर्गात्तथव लिंपादेः
[१३९]पदेदातिदधात्योश्च विभाषा [१४०]णश्च ज्वलितिकसंतेभ्यः
[१४१]ईर्ष्याव्यधसंरुवारुववसावहश्लिषातीण्लिहश्वसश्चव
[१४३]दुन्योश्चानुपसर्गे [१४४]ग्रहोविभाषा [१४५]कः एव गेहे च
तत एव शिल्पिनि [१४५]ष्वुन्यथायथं केवलं भवेत्स्पष्टम्
स्फुटमेव [१४८]गस्थकन् [१४९]ण्युट् ततः परं व्रीहिकालयोर्हश्च
[१५१]वुन् समभिहार एव प्रसृत्व [१५२]आशिषि च केवलं स्पष्टम्

३—द्वितीयः पादः

[१]कर्मण्यण् [३]द्वावामोऽप्यातोऽनुपसर्ग एव कः स्थः स्यात्
[५]सुपि च परिमृजापनुदोर्यथायथं तुंदशोकयोरेव

प्रेदाज्ञश्च सँमिरूयो गोपोष्टक् च हरतेरनुद्यमनेऽच्
वयसि च ताच्छील्ये ह्याङ्यहः केवलमसंशयं स्पष्टम्
स्यात्स्तंबेकर्णयोरमिजपोश्च धातोः शमीह संज्ञायाम्
अधिकरणे शेतेष्टश्वरेस्तथा केवलं न संदेहः
साक्षाद्भिक्षासेनादायेषु यथायथं परिज्ञेयम्
सेतेः पुरोऽग्रतोऽग्रेष्वपि कर्तरि पूर्व एव निःशंकम्
तत एव केवलं कृञ उत ताच्छील्यानुलोम्यहेतुषु च
साक्षाद्दिवाविभाभास्करप्रभाहर्निशाप्रभृतिषु तथा
कर्मणि भृतौ न शब्दश्लोककलहसूत्रमंत्रमुखरेषु
स्तंबेशकृतोरथो इन् हरतेर्दतिनाथयोः पशावेव
आत्मंभरिः फलेग्रहिरेवं छंदसि वनसनरक्षिमथाम्
एजेरपि खश् साक्षाद् ध्मोधेटोरेव नासिकास्तनयोः
नाडीमुष्टयोः कूले ह्युदि च रुजिवहोर्वहाभ्र एव लिहः
परिमाणे च पचो मितनखे तुदः केवलं च विध्वरुषोः
साक्षाद् दृशेस्तपश्च क्रमादसूर्ये ललाट एव तथा
तत एवोग्रंपश्येरंमदपाणिंधमा अपि निबोध्याः
वद एव खच् प्रियवशे तापेरपि केवलं द्विषत्परयोः
वाचि व्रते यमः स्यात्साक्षात्पूःसर्वयोश्च दारिसहोः
तत एव सर्वकूलाभ्रकरीषेष्वपि कषः स्वयं स्पष्टम्
मेघर्तिभयेषु कृञः क्षेमप्रियमद्र एव केवलमण्

अपि करणभावयोर्भुव आशित इति निश्चयेन विज्ञेयम्
संज्ञायामेव भृतृवृजिसहितापिधारिदम उत गमश्च
डः साक्षात्सर्वातात्यंतानंताध्वदूरपारेषु
तत एव च हन आशिष्यपे तमः क्लेशयोरसंदेहम्
तदनंतरं स्फुटतया णिनिरेवं कुमारशीर्षयोश्चापि
जायापत्योष्टक्स्याल्लक्ष्मण्यमनुष्यकर्तृके चैव
सुस्पष्टतया शक्तावपि हस्तिकपाटयोर्यथायोगम्
तदनंतरं च शिल्पिन्यपि पाणिघताडघावसंदेहम्
ऑढ्यसुभगप्रभृतिषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृत्रश्च करणे ख्युन्
खिष्णुच्खुकञौ कर्तरि भुवः स्पृशोऽप्यनुदके तथैव क्विन्
ऋत्विग्दधृक्स्रग्गुष्णिक्सहितानामंचुदिग्युजिक्रुंचाम्
साक्षाच्च्यंदादिषु तथा स्पष्टमनालोचने दृशः कं च
सत्सूद्विषद्रुहदुहभृतीनां क्विप् तथोपसर्गेऽपि
तत एव भंजो ण्विः स्याच्छंदसि सह एव केवलं च वहेः
ण्युट् कव्यपुरीषादिषु हव्येऽनंतो यथायथं पादम्
जनसनखनक्रमगमो विडदोऽनन्ने तथैव च क्रव्ये
कव्यश्च दुहो मंत्रे ण्विन् श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशः
अव एव यजो विजुपे छंदस्यातो मनिन्क्वनिब्वनिपः
दृश्यंतेऽन्येभ्योऽपि क्विप् च स्थः क च यथायथं साक्षात्
णिनिरेवं सुप्यजातौ ताच्छील्ये कर्तरीष्टे उपमाने

व्रँत आभीक्ष्ण्ये बहुलं साक्षान्मने एव चात्मनाने खः
भूते करणे च यजः कर्मणि हन एव केवलं स्पष्टम्
ब्रह्मभ्रूणादौ क्विब् बहुलं छंदस्यसंशयं चैवम्
साक्षात्सुकर्मंमंत्रप्रभृतिषु च कृञः सुञस्तथा सोमे
अग्नौ चेः कर्मण्यध्याख्यायां विक्रियं इनि कर्मणि च
क्वनिबेव दृशे राजनि कृञो युधि सहे च केवलं स्पष्टम्
सप्तम्यां हि जनेर्डः पंचम्यामेव केवलमजातौ
उपसर्गे संज्ञायामनौ हि कर्मणि च दृश्यतेऽन्येषु
निष्ठा सुयजोर्ङ्वनिबपि तत्पश्चाज्जीर्यतेरतॄन् साक्षात्
छंदसि लिट् कानज्वा लिटः कसुश्चेत्यसंशयं स्पष्टम्
साक्षाद्भाषायां सदवसश्रुवः सर्वेथेति विज्ञेयम्
केवलमुपेयिवाननाश्वानथो अनूचानः
लुङ्नद्यतने लङभिज्ञावचने लृट् तथा न यदि साक्षात्
साकांक्षे हि विभाषा लिट् च परोक्षे हशश्वतोर्लङ् च
आसन्नकाल एव प्रश्ने लट् स्मेऽपरोक्षे एव तथा
अपि पृष्टप्रतिवचने ननौ विभाषा यथायथं नन्वोः
पुरि लुङ् चास्मे साक्षात्तदनंतरमेव वर्तमाने लट्
अप्रथमासामान्याधिकरण्येऽपि शतृशानचौ च लटः
संबोधने क्रियाया लक्षणहत्वोश्च तौ सदैव तथा
शानन्नहि पूङ्यजोस्तोच्छील्यवयोवचनशक्तिषु च चानश्

इह शत्रौ[१३०] कृच्छ्रिणि ध्रुवमथो इधार्योर्द्विषस्तथाऽमित्रे[१३१]
सुञ्[१३२] उते मखसंयोगे केवलमर्हः[१३३] स्वयं प्रशंसायाम्
तदनंतरमप्यर्थे वेस्तच्छीलप्रभृतयस्ततस्तृन्[१३५] स्यात्
केवलमेवालंकृञ्निराकृञुत्पतपुरःसरेष्विष्णुच्[१३६]
णेश्छंदसि[१३७] च भुवश्च[१३८] ग्लाजिस्थश्च[१३९] ग्स्नुरेव निःशंकम्
त्रासिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुस्ततो धिनुण्[१४१] शमपुरःसराष्टाभ्यः
संपृचपरिदेविपरिक्षिपपरिरटपरिवदप्रभृतयश्च
वावपि कषलसकत्थस्नंभोऽपे[१४४] च लष इत्यसंदेहम्
स्नुलषमथद्रुवदवसः प्रे निंदक्लिशपुरःसरेभ्यो वुञ्[१४६]
उपसर्गे क्रुशदेर्व्योरर्कमकाद्युजपि चलनशब्दार्थात्
तत एव हलादेरनुदात्तेतः केवलं न संदेहः
जुसृगृधिचंक्रम्यज्वलशुचलषदंद्रम्यपतपदः साक्षात्
क्रुधमंडार्थेभ्यो नयं उत साक्षात्स्नुददीपदीक्षश्च
स्थालषपतपदभूवृषहनकमगमशृभ्य एव विशदमुकञ्
अपि जल्पाभिक्षकुट्टप्रभृतेः षाकन्प्रजोरिनिः साक्षात्
तदनु परिभूक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमजिदप्रसूभ्यश्च
स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुजेव तथा
दाधेट्शिशदेसदो रुः सेधस्यदः क्मरजथो असंदेहम्
मिदभंजभास एव च घुरच् कुरज्विदिभिदिच्छिदेः स्पष्टम्
जीर्णशसर्तिभ्यः क्वरबपि गत्वर एव जागरूकश्च

यजजपदशां यङो नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः
उश्च सनादेरिच्छुर्बिदुः क्यँाच्छंदसि स्वयं स्पष्टम्
लिट् चाद्गमहनजनः किकिनौ च स्वपितृषोर्नजिङ् साक्षात्
शृवंद्योरारुः कुकुकनौ भिय इत्यसंशयं ध्येयम्
भासंस्थेशपिसकसो वरज्यँङो यश्च केवलं विशदम्
भ्राजग्रावस्तुवित्युतोर्जिधुर्भासपृजुवश्च क्विप्
अन्येभ्यो दृश्यत उत संज्ञांतरयोर्भुवो न संदेहः
तत एव विप्रसंम्भ्यो यथायथं केवलं ड्वसंज्ञायाम्
धः कर्मण्येव ष्ट्रन्केवलमेव स्वयं सुविज्ञेयम्
दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनह उत करणे
हलसूकरयोश्च पुवो लूधूसूखनसहार्तिचर इत्रः
पुवः एव च संज्ञायामृषिदेवतयोश्च कर्तरि स्पष्टम्
क्रीतः क्तो मतिपूजाबुध्यर्थेभ्यश्च केवलं साक्षात्

३—तृतीयः पादः

साक्षादुणादय इमे बहुलं भूते तथैव दृश्यंते
गम्यादयो भविष्यति लँट् च पुराख्य उत यावति निपाते
अपि च विभाषैव कदाकर्ह्योः किंवृत्त एव लिप्सायाम्
अथ लिप्स्यमानसिद्धौ साक्षाल्लोर्डर्थलक्षणे चैव

तत एव यथार्थतया लिङूर्ध्वमौहूर्तिके न संदेहः
साक्षात्तुमँन्ण्वुलौ च स्फुटं क्रियायामपि क्रियार्थायाम्
भाववचनाश्च कर्मण्यण् शेषे लृट् तथा लृटः सद्वा
लुडनद्यतने परुजविशस्पृशो घञ् स्थिरे सृ भावे च
कारक उत संज्ञायामकर्तरि च केवलं न संदेहः
परिमाणाख्यायामपि सर्वेभ्यश्चैव केवलमिङश्च
रुवँ उपसर्गे सामि युद्रुदुवो नीभूश्रियोऽप्यनुपसर्गे
वौ क्षुश्रुवोऽप्येवोदोर्नियस्तथा द्रुस्तुसंस्रुवश्च प्रे
पूर्वोरेव निरभ्योरुन्नयोर्ग्रो धान्य एव कृ साक्षात्
यज्ञे सामिस्तुवःप्रे स्त्रोऽयज्ञेऽशब्द एव वौ प्रथने
छंदोनाम्नि च साक्षादुदि ग्रहः स्पष्टमेव सामि मुष्टौ
नीणोरेवँ परिन्योरुत व्रताभ्रेषयोरसंदेहम्
अनुपात्यये पराविण उपे उत शेतेश्च वौ च पर्याये
चेरस्तेये हस्तादाने ह्यादेश्च को निवासादौ
तदनंतरं यथावत्संघे केवलमनौत्तराधर्ये
कर्मण्यतिहारे णच् स्त्रियामभिविधौ तथैव भाव इनुण्
ग्रहे आक्रोशेऽवन्योः प्रे लिप्सायां ततः परौ यज्ञे
तत एव नौ वृ धान्येऽप्युदि श्रयतियौतिपूर्व इत्येव
अपि रुलुवोर्विभाषा ङ्यवे ग्रहश्चैव वर्षसंरोधे
प्रे वणिजामपि रेरमावाच्छादन एवमेव च वृणोतेः

साक्षात्परौ भुवोऽवज्ञाने ह्वेरज्यथायथमृदोरप्
ग्रहिवृदृनिश्चिगमश्चाप्युपसर्गेऽदश्च नौ णं च स्पष्टम्
अपि चानुपसर्गे व्यधजपोश्च तदनंतरं स्वनहसोर्वा
समुपनिविषु च यमो नौ गंदस्वनादि क्वणश्च वीणायाम्
नित्यं परिमाणे पण एवं साक्षान्मदाङ्यनुपसर्गे
हर्षे च प्रमदः संमदोऽपिसमुदोरजस्तथा पशुषु
अक्षेषु ग्लह एव प्रजने सर्तेरसंशयं साक्षात्
ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविष्वाङि केवलं युद्धे
आहावस्तु निपानं भावे निःशंकमनुपसर्गस्य
हन एव वधो मूर्तौ घनस्तथांऽतर्घनः स्वयं देशे
प्रघणः प्रघाण एव स्पष्टमगारैकदेश इति बोध्यम्
अत्याधानं चोद्घन एषोऽपघनोंऽगमेव तत्पश्चात्
करणेऽयोविद्रुषु च स्तंबे कं च घः परौ न संदेहः
आश्रय उपघ्न उत संघोदघौ च गणप्रशंसयोरेव
निमितं निघो ड्वितः क्रिः ष्ट्रितोऽप्यथुच् केवलं न संदेहः
यजयाचरक्षविच्छप्रच्छयतो नङ् स्वपश्च नन् साक्षात्
उपसर्गे किर्घोरधिकरणे कर्मण्युत स्त्रियां क्तिन् स्यात्
भावे स्थागापाद्या मंत्रे उदात्तस्तथा वृषादिभ्यः
अप्यूतियूतिजूतिप्रमुखा भावे यजत्रजोः क्यप् च
संज्ञायां चैव समजनिषदनिपतमुक्षमनविदशीङ्भृञिणः

साक्षात्कृञः श चेच्छा पश्चाद् अं प्रत्ययाद्गुरोश्च हलः
षिद्भिदादिभ्योऽङपि चिंतिसुपूजिकथिकुंबिचर्चश्च
उपसर्गे ह्यासश्च ण्यासश्रंथश्च युच् क्रमेणैव
रोगाख्यायां बहुलं ण्वुल् संज्ञायां ततः परं साक्षात्
केवलमेव विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरथो इञ्च
अप्यर्हणपर्यायोत्पत्तिषु च ण्वुच् ततः परं क्रमशः
नञ्यनिराकोशेऽपि च बहुलं कृत्यल्युटो न संदेहः
भावे नपुंसके क्तो ल्युट् चेति यथायथं परिज्ञेयम्
कर्मणि च येन कर्तुः संस्पर्शात्केवलं शरीरसुखम्
करणाधिकरणयोश्च प्रायेण घ एव पुंसि संज्ञायाम्
निगमापणव्यजव्रजवहसंचरगोचराश्च तत एव
तृस्त्रोरवे च घञ् हल औध्यायन्यायपूर्वकाश्चैव
अनुदक उदंक एवानायो जालं खनो घ च स्पष्टम्
अपि कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेष्वीषद्दुःसुषु तथैव खल् साक्षात्
स्यात्कर्तृकर्मणोर्भूकृञोश्च साक्षाद्यथावदीतो युच्
छंदसि गत्यर्थेभ्यः स्फुटमन्येभ्योऽपि दृश्यते क्रमशः
स्याद्वर्तमानवद्वा यथायथं वर्तमानसामीप्ये
भूतवदाशंसायां क्षिप्रवचन एव लृट् तथा स्पष्टम्
केवलमेवाशंसावचने लिङ् स्यादिति ध्रुवं बोध्यम्
नानद्यतनवदेव प्रबंधसामीप्ययोः क्रियायाश्च

अवरस्मिन्मर्यादावचने च भविष्यति क्रमेणैव
कालविभागेऽप्यनहोरात्राणामेव केवलं साक्षात्
तदनंतरं परस्मिन् भवेद्विभाषेति सम्यगवगम्यम्
तत एव लिङ्निमित्ते यथायथं लृङ् क्रियातिपत्तौ स्यात्
भूते वोताप्योरपि गर्हायां केवलं लडपिजात्वोः
लिङ् च विभाषैव कथमि किंवृत्ते लिङ्लृटौ न संदेहः
क्रमेशोऽकिंवृत्तेऽपि स्पष्टमनवक्लृप्त्यमर्षयोरेव
तत एव किंकिलास्त्यभिधेयेष्वपि लृङ् लिङेव जातुयदोः
स्याद्यत्रयत्रयोरपि गर्हायां केवलं न संदेहः
साक्षाच्चित्रीकरणे शेषेऽपि च लृडयदौ क्रमादेव
तत एवोताप्योरपि समर्थयोर्लिङ् न संशयोऽस्त्यत्र
कामप्रवेदने स्फुटमकच्चितीति ध्रुवं परिज्ञेयम्
संभावनेऽलमिति चेत्साक्षात्सिद्धाप्रयोग एव स्यात्
धातावपि संभावनवचनेऽयदि केवलं विभाषैव
तदनंतरं यथावल्लिङ् केवलमेव हेतुहेतुमतोः
लिङ्लोटाविच्छार्थेष्वपि चैव समानकर्तृकेषु तुमुन्
लिङ् चेच्छार्थेभ्योऽपि स्फुटं विभाषैव वर्तमाने स्यात्
प्रश्नाधीष्टप्रार्थनविध्यामंत्रणनिमंत्रणेषु च लिङ्
लोडतिसर्गप्रैषप्राप्तावसरेषु केवलं कृत्याः
तदनंतरं यथावल्लिङूर्ध्वमौहूर्तिके न संदेहः

स्मे[१९५] लोट् च[१९६] धीष्टे च स्फुटं तुमुन् समयकालवेलासु
लिङ्[१९८] यदि कृत्यतृचोऽर्हे णिनिर्[१९९] वश्यक उताधमर्ण्ये स्यात्
कृत्या लिङ्[२००] शक्यार्थशिषि लिङ्लोटौ क्तः क्तिचौ[२०१] च संज्ञायाम्
तत एव माङि[२०२] लुङ् स्याद्यथायथं स्मोत्तरे[२०३] ध्रुवं लङ् च

३—चतुर्थः पादः

धातोः संबंधे प्रत्यया भृशार्थे च लोट् तथा लोटः
हिस्वौ च तध्वमोर्वाऽप्यन्यतरस्यां समुच्चये साक्षात्
तदनंतरं यथाविध्यनुप्रयोगस्तथैव पूर्वस्मिन्
साक्षादेव समुच्चय उत सामान्यवचनस्य निःशंकम्
छंदसि लुङ्लङ्लिट उत लेट्च लिङर्थे न संशयोऽस्त्यत्र
केवलमाशंकायामुपसंवादे तथैव विज्ञेयम्
सेसेनसेअसेन्क्से तवैतवेङ्प्रभृतयस्तुमर्थे स्युः
साक्षात्तथाऽऽध्यथिष्यै रोहिष्यै च प्रयै[२११] दृशे विख्ये
शक्येव[२१२] णमुल्कमुलौ तोसुन्[२१३]कसुनावपीश्वरे साक्षात्
कृत्यार्थेऽथ[२१४] तवैकेन्केन्यत्वन एव चावश्चक्षे[२१५] च
स्यात्स्थेण्[२१६]कृञ्वदिचरितमिहुजनिभ्यो भावलक्षणे तोसुन्
अपि स्तोपितृदोः कसुन् स्यात्[२१७] त्वाऽलंखल्वोर्निषेधयोः प्राचाम्
माङ उदीचां च व्यतिहारे योगे[२२०] तथा परावरयोः

तत एव [३१]पूर्वकाले निःसंदेहं समानकर्तृकयोः
[३३]औभीक्ष्ण्ये च णमुल् स्या[३३]न्न यद्यनाकांक्ष एव निःशंकम्
प्रथ[३४]माग्रेपूर्वेषु वि[३५]भाषा कर्मणि कृञः खमुञ् क्रोशे
साक्षात्तत एव ण[३६]मुल् स्वादुमि केवलमिति ध्रुवं बोध्यम्
अ[३७]प्यन्यथैवमित्थंकथंसु सिद्धाप्रयोग एवं चेत्
तत एवा[३८]सूयाप्रतिवचने च यथायथं यथातथयोः
[३९]कर्मणि साकल्ये दृशिविदोश्च [४०]यावति च विंदजीवोः स्यात्
[४१]चर्मोदरयोः पूरेरिति क्रमेणैव केवलं स्पष्टम्
[४२]अस्यान्यतरस्यामूलोपो वर्षप्रमाण एव स्यात्
चेले[४३] क्नोपेः साक्षात्[४४]क्षेपो निमूले तथा समूलेऽपि
अपि [४५]शुष्कचूर्णरूक्षेष्वेव विषः केवलं न संदेहः
ह[४६]न्कृञ्ग्रहः समूलाकृतजीवेष्वप्यसंशयं साक्षात्
क[४७]रणे हनः पिषोऽपि [४८]स्नेहन एवेति सम्यगवगम्यम्
[४९]वार्तिग्रहोश्च हस्ते स्वे[५०] च पुषोऽधि[५१]करणे तथा बंधः
संज्ञायां [५२]कर्त्रोर्नशिवहोस्तथा जीवपुरुषयोरेव
[५३]ऊर्ध्वे शुषिपूरोरु[५४]पमाने कर्मणि च केवलं स्पष्टम्
साक्षात्[५५]क्षेपादिषु यथायथं यथाविध्यनुप्रयोगश्च
निःशंकमेव केवल[५६]मुपदंशोऽपि स्वयं तृतीयायाम्
साक्षाद्धि[५७]सार्थानां स्फुटमेव समानकर्मकाणां च
तत एव च स[५८]म्यामप्युपपीडरुधकर्ष एव तथा

स्पष्टं च समाँसत्तौ प्रमाँण एवेति सम्यगवधेयम्
तत एवापाँदाने सुपरीप्सायां तथा द्वितीयाँयाम्
स्वाँंगेऽध्रुवे निरंतरमेव पाँरिक्लिश्यमान इति बोध्यम्
विशिपाँतिपुरःसराणां पौनःपुन्ये तथैव संव्याप्तौ
अँस्यतितृषोः क्रियांतर उत कालेष्वाँदिशिग्रहोर्नाम्नि
काँत्वाणमुलावयथाभिप्रेताख्याने कृत्योऽव्यये साक्षात्
अपि तिर्यच्यपवर्गे स्वांगे तस्प्रत्यये तथा कृभ्वोः
च्व्यर्थे नाधार्थप्रत्यये च तूष्णीमि भुव इति स्पष्टम्
अन्वच्युतानुलोम्ये तुमुन् भवेच्छकपुरःसरेष्वेव
निःसंशयमलमर्थेष्वपि पर्याप्तिवचनेषु कर्तरि कृत्
स्युर्भव्याप्ताद्योपस्थानीयप्रवचनीयमुखरा वा
लेः कर्मणि भावे चाप्यकर्मकेभ्यस्ततः परं साक्षात्
कृत्यक्तखलर्था अपि यथायथं केवलं तयोरेव
स्यादादिकर्मणि क्तः कर्तर्यपि नात्र संशयः कश्चित्
गत्यर्थाकर्मकशीङ्वसश्लिषस्थासजीर्यतिभ्रुखेभ्यः
तत एव दाशगोघ्नावसंशयं संप्रदान एव स्तः
भीमादयस्तथापादाने ताभ्यामुणादयोऽन्यत्र
ध्रौव्यगतिप्रत्यवसित्यर्थेभ्योऽधिकरणे क्त उत लस्य
आदौ तिपस्तस्झिसिबपि तदनंतरमेव थस्थमिव्वस्मस्
अंते तातांझसमन्वितथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् च

टितः आत्मनेपदानां टेरे स्थांसः स एव निःशंकम्
तत एव लिटस्तझयोः साक्षादेवेशिरेजिति ध्येयम्
क्रमशो णलप्रभृतयः स्फुटं परस्मैपदाभिधानां च
विदः एव लटो वा ब्रुव आदित आहोब्रुवश्च पंचानाम्
लोटो लङ्वत्केवलमेरुस्तत एव सेर्ह्यपिच्चापि
वा छंदसि मेर्निरुतामेतो वामौ तथा सर्वाभ्यां च
ओडुत्तमस्य पिच्चाप्यै चैतो लेटः एव चाडाटौ
ऐ चातोऽन्यत्रैतो वैष परस्मैपदेष्वितो लोपः
साक्षात्स उत्तमस्य स्पष्टं नित्यं ङितस्तत इतश्च
तस्थस्थमिषां ताम्तम्तामः सीयुट् क्रमेण चैव लिङः
यासुड् ङिच्च परस्मैपदेष्वथोदोत्त आशिषि किदेव
झस्य रेरनिटोऽत्तिथोः सुड्झेर्जुस् सिज्विदिपुरः सरादितः
अपि शाकटायनस्य स्फुटं लङः केवलं द्विषश्चैव
तिङ्शित्सार्वधातुकमर्धधातुकमुतैष शेषो लिट्
साक्षादेवाशिषि लिङ् छंदस्यप्युभयथा न संदेहः

इति तृतीयोऽध्यायः ।

(आर्यासंख्या १६५)

अथ चतुर्थाध्याये

प्रथमः पादः

अथ निःसंदेहतया स्यान्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति निबोध्यम्
आर्याऽग्रिमा विभक्तिप्रत्ययवाचिन्यवेक्षणीयाऽऽर्यैः
स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसि क्रमेणैव
भ्यांभ्यस्तथा ङसोसाम्ङ्योस्सुबिति प्रत्यया विभक्तीनाम्
साक्षात्स्त्रियां ततः परमजाद्यतष्टाबसंशयं स्पष्टम्
ङ्याभ्यो ङीर्बुगितो वनो र च तथैव केवलं साक्षात्
पादोऽन्यतरस्यामपि टाबृच्येव नात्र संदेहः
नं च षट्स्वस्रादिभ्यो मनो यथायथमनो बहुव्रीहेः
तत एव ङाबुभाभ्यामन्यतरस्यां च केवलं स्पष्टम्
अप्यनुपसर्जनादिति निःसंदेहं सुधीभिरवधेयम्
इह टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्समायुक्ताः
ठक्ठञ्कञ्क्रपः स्युर्यथायथं प्रत्यया यञ्श्चैव
प्राचां ष्फस्तद्धित उत नित्यं लोहितमुखरकतंतेभ्यः
स्यात्कौरव्यसमाह्वयमांडूकाभ्यां वयस्यपि प्रथमे
साक्षाद्द्विगोरुतापरिमाणादिभ्यो न तद्धितलुकि स्यात्
क्षेत्रे कांडांतादप्यन्यतरस्यां प्रमाण उत पुरुषात्
ङीषूधस एव बहुव्रीहेः साक्षान्न संशयोऽस्त्यत्र

अव्ययसंख्यादेर्ङीब्यथायथं दोमहायनाताच्च
केवलमन्यतरस्यामन उपधालोपिनः क्रमेणैव
नित्यं यथायथं स्यादपि संज्ञोछंदसोरसंदेहम्
केवलमामकपापप्रभृते रात्रेस्तथाऽजसौ साक्षात्
नुक् चाप्यंतर्वत्पतिवतोश्च पत्युर्न इष्टसंयोगे
तत एव सपूर्वस्य विभाषा नित्यं तथा सपत्न्यादौ
पूतक्रतोरथो ऐ ह्युदात्त एव च वृषाकपिमुखानाम्
औ वा मनोश्च वर्णादनुदात्तात्तोपधाद्ध्वेत्तो नः
ङीष् अन्यतस्तथैव च षिद्गौरादिभ्य एव निःशंकम्
जानपदकुंडगोणस्थलभाजनकामुकादिषु स्पष्टम्
शोणात्प्राचां वोतो गुणवचनाद्ध्रस्वपुरःसरेभ्यश्च
नित्यं छंदसि भुव उत पुंयोगात्केवलं तथाऽऽख्यायाम्
इंद्रवरुणभवरुद्रप्रभृतीनां केवलं भवेदानुक्
क्रीतांच्च करणपूर्वादल्पाख्यायां यथावदेव क्तात्
अंतोदात्ताच्च बहुव्रीहेर्वा प्राक्पदादुतास्वांगात्
स्वांगमसंयोगोपधमुपसर्जनमेव यच्च तस्मात्स्यात्
तत एव नासिकौष्ठोदरजंघादंतकर्णशृंगाच्च
क्रोडादिबह्वचो न स्यात्सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च
संज्ञायां च नखमुखाच्छंदस्यपि दीर्घजिह्वयसंदेहम्
दिक्पूर्वपदान्ङीबपि वाहोऽशिश्वीसखीति भाषायाम्

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्फलमुखोत्तरपदाच्च
मानुषजातेरित उत ऊङ् बाह्वंतात्तथैव संज्ञायाम्
तत एव स्यात्पंगोरप्यूरूत्तरपदात्तथौपम्ये
अपि संहितशफलक्षणवामादेश्चैव केवलं स्पष्टम्
कद्रुकमंडल्वोरपि साक्षाच्छंदसि तथैव संज्ञायाम्
शार्ङ्गाद्यञ उत ङीन्यङ आबेव क्रमेण चौवठ्यात्
तत एव तद्धिता अपि यथायथमनुक्रमेण यूनस्तिः
अणिञोश्चैव गुरूपोत्तमयोश्चानार्षयोश्च गोत्रे ष्यङ्
गोत्रावयवादेव क्रौड्यादिभ्यश्च केवलं साक्षात्
अन्यतरस्यां कांठेविद्धिप्रभृतिभ्य एव निःशंकम्
तत एव समर्थानां प्रथमाद्वा प्राक् च दीव्यतोऽण् स्पष्टम्
साक्षादेवाश्वपतिप्रभृतिभ्यः केवलं न संदेहः
तत एव दित्यदितिपत्यादित्योत्तरपदाण्ण्य एव स्यात्
केवलमुत्सादिभ्योऽञ् स्त्रीपुंसाभ्यां च नञ्स्नञौ भवनात्
साक्षादनपत्ये लुग् द्विगोश्च गोत्रेऽप्यलुगचि लुंग्यूनि
तत एव फक्फिञोरप्यन्यतरस्यामपत्यमुत तस्य
केवलमेको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियां क्रमादैत इञ्
बाह्वादिभ्यः साक्षादकङ् सुधातुर्न संशयोऽस्त्यत्र
गोत्रे कंजादिभ्यश्फञ् स्पष्टं फक्त्था नडादिभ्यः
अपि हरितादिभ्योऽञः साक्षाद्यञिञोश्च केवलं स्पष्टम्

आग्रायणवत्सभृगुष्वपि दर्भशुनकशरद्वतश्चैव
केवलमन्यतरस्यां जीवंतद्रोणपर्वतादेव
बिदमुखरेभ्योऽनृष्यानंतर्येऽञ् यञ् च गर्गपूर्वेभ्यः
ब्राह्मणकौशिकयोर्मधुवभ्रोरांगिरसे एव कपिबोधात्
तत एवं वतंडाल्लुक् स्त्रियां भवेत्फञ् तथाऽश्वमुख्येभ्यः
त्रैगर्ते भर्गादपि साक्षादेण् केवलं शिवादिभ्यः
तत एवावृद्धाभ्यः स्फुटं नदीमानुषीभ्य एव तथा
तन्नामिकाभ्य ऋषिकुर्वधकवृष्णिभ्य इत्यसंदेहम्
पश्चाच्च मातुरेवोत्संख्यासंभद्रपूर्विकायाश्च
कन्यायाश्चैव तथा कनीन चेति ध्रुवं परिज्ञेयम्
वत्सभरद्वाजात्रिषु विकर्णशुंगात्स्वय तथा छगलात्
पीलाया वा ढगथो मंडूकात्स्त्रीभ्यं एव ढक् साक्षात्
व्यच एवतश्चानिञ उत शुभ्रादिभ्य इति परिज्ञेयम्
तत एव काश्यपेऽपि क्रमेण साक्षात्कुषीतकाविकर्णात्
वुक् च भ्रुव उत कल्याण्यादीनामेव केवलमिनङ् स्यात्
कुलटाया वाप्येरग्वटकाया ढ्रक् तथैव गोधायाः
आरगुदीचामेव क्षुद्राभ्यो वा पितृष्वसुश्छण् च
ढाक लापो मातृष्वसुरपि च चतुष्पाभ्य एव ढञ् साक्षात्
गोष्ट्यादिभ्यश्च तथा राजश्वशुराद्यदेव धैः क्षत्रात्
खश्च कुलाद्यद्ढकञावन्यतरस्यामथो अपूर्वपदात्

साक्षान्महाकुलादञ्खञौ ढगपि दुष्कुलात्स्वसुश्छश्च
भ्रातुर्व्यच्च सपत्ने व्यन् स्यादग्रेवतीपुरोगाभ्यः
गोत्रस्त्रियां ण कुत्सन उत सौवीरेषु चैव वृद्धाट्ठक्
बहुलं फेश्छ च फांटाहृतिमिमताभ्यामसंशयं णफिञौ
अपि कुर्वादिभ्यो ण्यः साक्षात्सेनांतलक्ष्मकारिभ्यः
तत एवोदीचामिञ् फिञ् च तिकादिभ्य एव निःशंकम्
कार्मार्यकौशलाभ्यामणो व्यचः केवलं न संदेहः
वृद्धादेवागोत्रात्स्युरुदीचां कुक् च वाकिनादीनाम्
साक्षादन्यतरस्यां पुत्रांतादेव केवलं स्पष्टम्
प्राचां बहुलमवृद्धात् फिन् जातावञ्यतौ मनोः षुक् च
पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रं जीवति तु वंश्य एव युवा
भ्रातरि च ज्यायसि वा स्थविरतरे जीवतीतरसपिंडे
वृद्धस्य च पूजायां कुत्सायामेव केवलं यूनः
साक्षाज्जनपदशब्दात्केवलमञ् क्षत्रियादसंदेहम्
निःशंकं साल्वेयगांधारिभ्यां च केवलं स्पष्टम्
द्व्यञ्मगधप्रभृतेरण् वृद्धेत्कोसलपुरःसराञ्ञ्यङ् च
अपि कुरुनादिभ्यो ण्यः साल्वप्रत्यग्रथाश्मकादेरिञ्
ते तद्राजाः साक्षात्कंबोजाल्लुक् तथैव निशंकम्
तदनंतरं स्त्रियां कुर्ववंतिकुंतिभ्य एव चातश्च
न प्राच्यभर्गपूर्वकयौधेयादिभ्य इत्यसंदेहम्

४—द्वितीयः पादः

तेन[1] च रक्तं रागाट्ठ[2]ग्लाक्षारोचनादिति ध्येयम्
न[3]क्षत्रेण च युक्तः कालः केवलमसौ लु[4]बविशेषे
संज्ञा[5]यां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ढ्[6]ढ्राच्छ एव निःशंकम्
ढ[7]ष्टं साम कलेर्ढग् ड्यड्ड्यौ स्फुटमेव वामदेवाच्च
तत एव रे[8]थः परिवृत इनिस्तथा[9] पांडुकंबलादेव
वैया[10]घ्रद्वैपाद[11]ञ् कौमा[12]रापूर्ववचन एव तथा
तत्रा[13]मत्रेभ्यश्चोद्धृतं व्रते[14] स्थंडिलाच्छयितरीह
साक्षा[15]द्रक्षाः संस्कृतमपि शूलो[16]खाद्यदेव [17]दंभ्रष्ठक्
केवलमन्य[18]तरस्यामुदाश्वितः स्पष्टमेव [19]ठञ् क्षीरात्
सा[20]स्मिंश्च पौर्णमासीत्यपि संज्ञायां यथायथमुपेयम्
साक्षा[21]ट्ठ[22]गाग्रहायण्यश्वत्थादेव केवलं विशदम्
[23]श्रवणाचैत्री[24]फाल्गुन्यादिभ्यः केवलं विभाषैव
[25]सा[26] देवताऽस्य [27]कस्ये[28]च्छुक्राद्धन् केवलं न संदेहः
तत एवापो[29]नप्त्रप्रभृतेर्घः केवलं [30]छं च स्पष्टम्
[31]यो[32]णौ तथा महेंद्रात्सो[33]माट्टच्ण्च क्रमेण विज्ञेयम्
[34]वाय्वृतुपित्रुषसो यद् [35]द्यावापृथिवीमुखाच्छ च तथैव
[36]अग्नेर्ढक् [37]कालेभ्यो भववर्ढ[38]ञ् प्रोष्ठपदमहाराजात्
तत एव च मा[39]तामहापितृव्यमातुलपितामहाः साक्षात्

तस्य समूहो भिक्षाप्रभृतिभ्योऽण् गोत्रपूर्वकाद्वुञ् च
केदाराद्यञ् कवचिन उत ठञ् ब्राह्मणपुरःसराद्यच्च
जनबंधुग्रामेभ्यस्तल् स्यादञ् सर्वथाऽनुदात्तादेः
तत एव खंडिकादेश्चरणेभ्यो धर्मवत्क्रमेणैव
ठंगचित्तहस्तिधेनोरित्येव यथायथं परिज्ञेयम्
केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां यं एव पाशादेः
निःसंदेहं खलगोरथात्तथेनित्रकट्यचश्चैव
साक्षाद्विषयो देशे राजन्यादिभ्य एव वुञ् क्रमशः
भौरिक्ष्यादिभ्योऽपि स्फुटं विधलभक्तलाविति ध्येयम्
सोऽस्यादिरिति च्छंदस उत प्रगाथेषु केवलं साक्षात्
तत एव च प्रयोजनयोध्दृभ्यः सर्वथैव संग्रामे
अस्यां तत्प्रहरणमिति णः क्रीडायामसंशयं स्पष्टम्
साऽस्यां क्रियेति ञो घञ उत तदधीते तथैव तद्वेद
ठंगपि क्रतूक्थपूर्वकसूत्रांताच्चैव वुन् क्रमादिभ्यः
तदनंतरमेव यथायोग्यमनुब्राह्मणादिनिः साक्षात्
ठक् च वसंतादिभ्यःप्रोक्ताल्लुक् कोपधात्तथा सूत्रात्
साक्षात्तद्विषयाणि स्युश्छंदोब्राह्मणान्यसंदेहम्
अप्यस्ति तदस्मिन्निति देशे तन्नास्त्रि तेन निर्वृत्तम्
तस्य निवासोऽदूरभवोऽप्योरञ् च बह्वजंगमतोः
संदेहरहितभावात्कूपेषु च बह्वचो विपाश उदक्

संकलपुरःसरेभ्यः स्त्रीष्वपि सौवीरसाल्वयोः प्राचि
अण् च सुवास्त्वादिभ्यः साक्षाद्रोणी च कोपधादेव
वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्प्रभृति स्यादरीहणादिभ्यः
तत एव जनपदे लुब् वरणादिभ्यश्च शर्करायां वा
ठक्छौ च मतुब्नद्यां मध्वादिभ्यश्च केवलं स्पष्टम्
कुमुदनडवेतसेभ्योडुतुब् डुलच् स्पष्टमेव नडशादात्
साक्षाद्वेलच्छिखायाः केवलमुत्करपुरःसरेभ्यश्छः
कुक् च नडादीनामपि शेषे चे हखावपारादेः
ग्रामाद्यखञौ च ढकञ् कर्ष्यादिभ्यो न संशयोऽस्त्यत्र
कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः स्युः श्वास्याभूषणेष्वसंदेहम्
अपि नद्यादिभ्यो ढक् तीरपक्षाद्दक्षिणापुरस एव
कापिश्याः ष्फक्साक्षाद्देमनुष्येऽण् चैव केवलं रंकोः
साक्षाद्यद्युप्रागुदगपाक्प्रतीचष्ठगेव कंथायाः
वर्णौ वुंगव्ययाच्यप् केवलमेवं यथायथं बोध्यम्
तत एव चैषमोह्योऽप्यन्यतरस्यां श्वसः स्वयं स्पष्टम्
तत एव तीररूप्योत्तरपादात्केवलं क्रमादञौ
नूनमसंज्ञायां दिक्पूर्वपदाञ्ञः क्रमेण मद्रेभ्योऽञ्
स्पष्टमुदीच्यग्रामादंतोदात्ताच्च बह्वचः साक्षात्
प्रस्थोत्तरपदपलदीपुरःसारात्कोपधादणेव तथा
कण्वादिभ्यो गोत्रे साक्षादिञ एव केवलं स्पष्टम्

माच्यभरतेषुसाक्षाद्रा व्यचो न वृद्धाच्छ एव निःशंकम्
भवतश्च ठक्छसावपि कौश्यादिभ्यश्च ठञ्ञिठावेव
वाहीकग्रामेभ्यः स्फुटमेवोशीनरेष्वपि विभाषा
ओर्देशे ठञ् वृद्धात्प्राचामपि धन्वयोपधाद्वुञ् च
प्रस्थपुरवहांताच्च प्राचां स्फुटमेव रोपधेतोश्च
जनपदतदवध्योरप्युत बहुवचनविषयादवृद्धाच्च
साक्षात्कृच्छाग्निपुरःसरोत्तरपदाद्यथायथं स्पष्टम्
धूमादिभ्यो नगरात्कुत्सननैपुण्ययोरसंदेहम्
अपि च मनुष्येऽरण्याद्भवति विभाषा युगंधरकुरुभ्याम्
तत एव भद्रवृज्योः कन् केवलमेव कोपधादण् च
साक्षात्कृच्छादिभ्यः स्फुटमेव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् च
अपदातौ साल्वादपि निःसंशयमेव गोयवाग्वोश्च
तत एव च गर्तोत्तरपदाच्छ उत केवलं गहादिभ्यः
प्राचामेव कटादे राज्ञः क च केवलं न संदेहः
सुस्पष्टतया साक्षादेवाकेकांतखोपधाद्वृद्धात्
तत्पश्चान्नगरेपलदकंथाग्रामह्रदोत्तरपदाच्च
स्यात्पर्वताद्विभाषा मनुष्य एवेत्यसंशयं स्पष्टम्
साक्षाद्धारद्वाजे यथायथं केवलं कृकणपर्णात्

४—तृतीयः पादः

स्याद्युष्मदस्मदोरप्यन्यतरस्यां यथायथं खञ्च.
युष्माकास्माकावणि तस्मिन्नेकवचने तवकममकौ
अर्धाद्यदुत्तमाधमपरावरपुरःसरादसंदेहम्
दिक्पूर्वपदाट्टञ् च स्याद्ग्रामाद्यवयवाच्च ठञौ स्तः
अणि मो मध्याद् अं च सांप्रतिकेऽनुंसमुद्रमेव यञ् द्वीपात्
कालाट्ठञ् शरदश्च श्राद्धेऽप्यातपरुजोर्विभाषैव
संदेहरहितभावात्तत्पश्चादपि निशाप्रदोषाभ्याम्
तुट् श्वस उत वेलासंध्यृतुनक्षत्रेभ्य एव केवलमण्
प्रावृष एण्योऽपि च ठंग् वर्षाभ्यश्छंदसि स्फुटं ठञ् च
तत एव वसंतादपि हेमंतात्सर्वतोऽण् तलोपश्च
तुट् टयटयुलौ च सायंप्राह्णेसुचिरंप्रगेऽव्ययेभ्यश्च
साक्षादेव विभाषा स्यात्पूर्वाह्णापराह्णशब्दाभ्याम्
तत्र च जातः प्रावृष उत टब् वुञ् शरद एव संज्ञायाम्
अपि पूर्वाद्रामूलावस्करपूर्वाह्णापराह्णमुखराद्वुन्
पंथ च पथ एवामावास्याया वा भवेद् अं च स्पष्टम्
सिंध्वपकाराभ्यां कन् साक्षादणञौ च केवलं क्रमशः
तत एव च श्रविष्ठास्वातिविशाखापुरःसराल्लुक् स्यात्
स्थान ताद्दोशालात्खरशालाच्चेति केवलं ध्येयम्

तत एव वर्त्सशालाभिजिच्छतभिषक्पुरःसराद्वा स्यात्
नक्षत्रेभ्यो बहुलं यथायथं क्रीतलब्धकृतकुशलाः
प्रायभवः केवलमुपजान्वादेष्ठक् तथैव संभूते
स्यात्कोशाड्ढञ् कौलादपि पुष्यत्साधुपच्यमानेषु
उप्ते वुञश्वयुज्या ग्रीष्मवसंताद्यथायथं वा स्यात्
देयमृणेऽपि यवकलाप्यश्वत्थबुसादनुक्रमाद्वुन् स्यात्
संदेहरहितभावात्स्याद्ग्रीष्मौवरसमाद्वुञेव तथा
संवत्सराग्रहायण्याभिधाभ्यां ठञ् च सर्वथा स्पष्टम्
व्याहरति मृगः साक्षात्तदस्य सोढं तथैव तत्र भवः
तत एव दिगादिभ्यो यत्केवलमवयवाच्छरीरस्य
दैतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेश्च ढञ् केवलं न संदेहः
ग्रीवाभ्योऽण् गंभीराञ्ञ्यश्चैव स्पष्टमव्ययीभावात्
अंतःपूर्वपदाट्ठञ् पर्यनुपूर्वात्तथैव च ग्रामात्
साक्षाज्जिह्वामूलांगुलेश्छ एव क्रमेण वर्गात्
यत्खावन्यतरस्यां निःसंशयमेव केवलमशब्दे
कर्णललाटात्कनलंकारे साक्षादिति स्वयं ध्येयम्
तस्य व्याख्यान इति स्याद्व्याख्यातव्यनाम्न एव तथा
तत एव बह्वचोऽतोदात्तात्ठञ् क्रतुमखेभ्य इति विशदम्
अध्याय उतर्षेः ष्ठन् पौरोडाशात्तथा पुरोडाशात्
स्तश्छंदस उत यदणौ व्यंजनृदग्ब्राह्मणपुरःसराट्ठक् स्यात्

अप्यणृगयनादिभ्यस्तत आगत एव केवलं साक्षात्
औयस्थानेभ्यष्ठक् तदनंतरमेव शुंडिकादिभ्योऽण्
वुञ् चैव योनिविद्यासंबंधेभ्यश्च केवलमृतष्ठञ्
साक्षादेव पितुर्यद्वोर्त्रादंकवदसंशयं स्पष्टम्
रुष्योऽप्यन्यतरस्यां हेतुमनुष्येभ्य एव च मर्यट् स्यात्
प्रभवति च विदूराञ् ञ्यस्तद्वच्छति च पथिदूतयोरेव
अभिनिष्क्रामति साक्षाद्वारं ग्रंथे कृतेऽधिकृत्य तथा
छश्चैव यमसभशिशुक्रंदद्वंद्वेंद्रजननमुख्येभ्यः
सोऽस्य निवासोऽभिजनश्छः पर्वत एव शस्त्रजीविभ्यः
तदनंतरमेव तथा यथायथं ञ्यश्च शंडिकादिभ्यः
अपि तक्षशिलासिंधुप्रभृतिभ्यश्चाणञावसंदेहम्
तूदीसलातुरपुरःसराच्च ठक्प्रभृतयस्तथा भक्तिः
तत्पश्चाट्टगचित्तादेशकालाच्च ठञ् महाराजात्
यो वासुदेव एव स्वयं तथा योऽर्जुनश्च ताभ्यां वुन्
गोत्रक्षत्रियसमुपाख्येभ्यो बहुलं यथायथं वुञ् च
जनपदिनां जनपदवत्सर्वं संदेहरहितभावेन
स्यादपि बहुवचने जनपदेन साक्षात्समानशब्दानाम्
तेन प्रोक्तं पश्चात्तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्
णिनिरेव केवलं स्याद्यौ काश्यपकौशिकावृषी ताभ्याम्
तदनंतरमेव तथा वैशंपायनकलापिशिष्येभ्यः

अपि च[१०५] पुराणोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु शौनकादिभ्यः[१०६]
छंदसि कठचरकालुक्कलापिनोऽण्[१०७] छगलिनो ढिनुक् साक्षात्[१०८]
पाराशर्यशिलालीभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरेव[१०९]
स्यात्कर्मंदकृशाश्वादिनिश्च तेनैकादिक्[११०] तसिः साक्षात्[१११]
उरसो यदुपज्ञाते ग्रंथे च[११२] कृते तथैव संज्ञायाम्[११३]
वुञ् च कुलालादिभ्योऽप्यञ्[११४] क्षुद्रावटरपादपभ्रमरात्[११५]
तस्येदं यच्च रथात्तदनंतरमेव पत्रपूर्वादञ्[११६]
पत्राध्वर्युपरिषदो हलसीराट्ठक् तथैव तत्पश्चात्[११७]
अपि वैरमैथुनिकयोर्द्वाद्वुन्[११८] वुञ् च गोत्रचरणात्स्यात्[११९]
संघाकलक्षणेष्वञ्यञ्त्रिञामण् चैव शाकलाद्वाऽपि[१२०]
साक्षाच्छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य एव तथा[१२१]
न[१२२] च दंडमाणवांतेवासिषु साक्षाद्यथायथं स्पष्टम्
रैवतिकादिभ्यश्छः स्यादण्[१२३] कौपिंजलाच्च हास्तिपदात्[१२४]
आथर्वणिकस्य स्यादिकलोपश्चैव तस्य च विकारः[१२५]
प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्यवयव उत बिल्वपूर्वकेभ्योऽण् स्यात्[१२६]
स्यात्कोपधाच्च घुक्[१२७] त्रपुजतुनोरोरञ्[१२८] तथाऽनुदात्तादेः[१२९]
तदनंतरं पलाशप्रभृतिभ्यो वा तथैव शम्याः ष्लञ्[१३०]
भाषायां वाऽभक्ष्याच्छादनयोरेतयोर्मयट् साक्षात्[१३१]
वृद्धशरादिभ्योऽपि च नित्यमुत पुरीष[१३२] एव गोः पिष्टात्[१३३]

संज्ञायां कन् व्रीहेरेव पुरोडाश इत्यपि ध्येयम्
तत एवासंज्ञायां यथायथं केवलं तिलयवाभ्याम्
व्यंच एव च्छंदस्यपि नोत्वंत उत वर्ध्रबिल्वशद्धाभ्याम्
तोलातिभ्योऽण् साक्षात्परिमाणे चैव जातरूपेभ्यः
अंसुभद्रजतादिभ्योऽण् त्रितश्च तत्प्रत्ययादसंदेहम्
परिमाणात्क्रीतवदप्युष्ट्राद्दुमोर्णयो रुतेर्ण्यो ढञ्
गोपयसोर्यद्रोर्वय उत माले लुक् फले यथायोगम्
पुक्षादिभ्योऽण् जंब्वा वा लुप् च हरीतकीपुरोगाभ्यः
निःसंदेहतया लुक् स्यात्कंसीयपरश्वयोर्यत्रञौ

४—चतुर्थः पादः

प्राग्वहतेष्ठक् तेन च जितं जयतिखनतिदीव्यति तथैव
स्यात्संस्कृतं यथावत्तत एव कुलत्थकोपधादप्यण्
तरति च गोपुच्छाट्ठञ् ठन्यौ व्यच एव केवलं चरति
आकर्षात् ष्ठल् स्यात् ष्ठन् पर्पादिभ्यस्तथैव ठञ् श्वगणात्
जीवति च वेतनादेर्वस्त्रक्रयविक्रयात्तथा ठन् स्यात्
अप्यायुधाच्छ च हरत्युत्संगादिभ्य एव तत्पश्चात्
ष्ठन् भस्त्रादिभ्यश्च विभाषा विवधाच्च कुटिलिकाया अण्

अक्षद्यूतादिभ्यो निर्वृत्ते त्रेस्तथैव मन्नित्यम्
अपमित्ययाचिताभ्यां यथायथं कक्नौ च संसृष्टे
चूर्णादिनिश्च लवणाल्लुग्मुद्गादण् तथैव निःशंकम्
स्याव्यंजनैश्च सिक्ते वर्तत ओजःसहोऽभसा साक्षात्
तत्पश्चादपि तत्प्रत्यनुपूर्वकमीपलोमकूलं च
परिमुखमपि प्रयच्छति गर्ह्यमुत ष्ठन्ष्ठचौ कुसीदादेः
केवलमुंछति रक्षति करोत्यथो शब्दर्दुरं साक्षात्
हंति मृगपक्षिमत्स्यान् परिपंथं चापि तिष्ठति तथैव
धावति माथोत्तरपदपदव्यनुपदं ठञेव चाक्रंदात्
तत एव पदोत्तरपदमपि गृह्णाति क्रमादिति ध्येयम्
प्रतिकंठार्थललामं तथैव संदेहरहितभावाच्च
धर्मं चरति प्रतिपथमित्यपि ठंश्च समवैति समवायान्
तत एव परिषदो ण्यः सेनाया वा यथायथं साक्षात्
तदनंतरं च पश्यति संज्ञायामपि ललाटकुकुट्यौ
तस्य च धर्म्य महिषीप्रभृतिभ्योऽणृत उताञ् क्रयोऽवादिः
पण्यं तदस्य लवणाट्ठञ् किसरादिभ्य एव च ष्ठन् स्यात्
तत एवान्यतरस्यां शलालुनः केवलं भवेच्छलपम्
केवलमन्यतरस्यामण्मड्डुकझर्झराट्टहरणं च
साक्षात्परश्वधाट्ठञ् पश्वादीकंक् च शक्तियष्ट्योः स्यात्

मतिरस्तिनास्ति दिष्टं शीलं ण्यश्छत्रपूर्वकेभ्यश्च
कर्माध्ययने वृत्तं ठञ् बह्वचप्राक्पदादसंदेहम्
तत एव हितं भक्षा नियुक्तमुत दीयते तदस्मै च
स्यात्केवलमेव टिठन् श्राणामांसौदनादिति ध्येयम्
भक्तादन्यतरस्यामण् तत्र नियुक्त एव निःशंकम्
तत एवांगारांताट्टश्चाध्यायिन्यदेशकालात्स्यात्
व्यवहरति च संस्थानप्रस्तारांतकठिनेषु निःशंकम्
निकटे वसति ष्ठलुतावसथाद्यत्प्राग्धितादसंदेहम्
तद्वहति रथयुगप्रासंगमथो यड्वौ धुरः साक्षात्
खः सर्वधुरादेवाप्येकधुराल्लुक् तथैव शंकटादण्
हलसीराद्गुज्यर्थां संज्ञायामधनुषैव विध्यति च
लब्धा धनगणमन्नाण्णश्च वशं गत इति स्वयं स्पष्टम्
अपि पदमस्मिन् दृश्यं ध्रुवमस्यावर्हि केवलं मूलम्
संज्ञायां धेनुष्या व्यः संयुक्ते तथैव गृहपतिना
अपि नौवयआदिभ्यो यथायथं तार्यतुल्यमुख्येषु
साक्षादर्थन्यायादनपेतेऽवश्यमेव धर्मपथि
छंदस एव विनिर्मित उरसोऽण् हृदयस्य च प्रियो नियतम्
बंधन ऋषौ च मतजनहलादथो करणजल्पकर्षेषु
तत एव तत्र साधुः साक्षात्प्रतिजनपुरःसरेभ्यः खञ्
भक्ताण्णश्च परिषदो ण्यः केवलमेव ठक्थादिभ्यः

अपि च गुडादिभ्यष्ठञ् ढञ् चैवं स्वपतिपथ्यतिथिवसतेः
तत एव यैः सभाया ढेऽछंदासि केवलं न संदेहः
साक्षात्समानतीर्थेवासीति यथायथं परिज्ञेयम्
शयितो हि समानोदर ओ साक्षादेव केवलमुदात्तः
तत एव सोदराद्यः साक्षाच्छंदसि भवे यथार्हतया
तदनंतरमेव नदीपथोभ्यां ङ्यण् भवेदसंदेहम्
हिमवद्वेशंताभ्यामण् ङ्यङौ स्रोतसो विभाषैव
सुनुतसगर्भसयूथाद्यत् तुग्राढ्यंस्तथैव चाग्राद्यत्
धर्च्छावेव समुद्राभ्राद्धो बहिर्ष्यसंशयं दत्तम्
दूतस्य भागकर्मणि तत्पश्चाद्यातुरक्षसां हननी
अपि रेवतीहविर्ष्याजगतीभ्यः केवलं प्रशस्ये स्यात्
केवलमसुरस्य स्वं मायायामण् तथैव निःशंकम्
मंत्रस्तद्वानासामुपधान इतीष्टकास लुक् च मतोः
तत एव चाश्विमानिण् साक्षान्मूर्ध्नो मतुब् वयस्यासु
पश्चाच्च मासतन्वोर्मत्वर्थे अ च मधोरिति स्पष्टम्
संदेहरहितभावात्केवलमेवौजसोऽहनि च यत्खौ
वेशो यश आदेरपि भगाच्च यल्लौ कृतमिनयौ पूर्वैः
संस्कृतमद्भिः केवलमेव सहस्रेण संमितौ घश्च
अपि च मतावर्हति यैः सोमं च मये मधोरसंदेहम्

साक्षाद्रसोः समूहे नक्षत्राद्धस्तथैव निःशंकम्
तीतिलपि सर्वदेवाच्छिवशमरिष्टस्य कर उतो भावे

[इति चतुर्थोऽध्यायः]

(आर्यासंख्या १६२)

अथ पंचमाध्याये

प्रथमः पादः

प्राक् क्रीताच्छः केवलमुगवादिभ्यो यदेव संज्ञायाम्
अपि कंबलाद्विभाषा हविरादिभ्यस्तथा हितं तस्मै
यच्च शरीरावयवादपि खलयवमाषतिलवृषभृतेः
ष्यनजाविभ्यामात्मन्विश्वजनपुरःसरात्ख एव स्यात्
स्पष्टतया तदनंतरमपि णढावेव सर्वपुरुषाभ्याम्
माणवचरकाभ्यां खञ् विकृतेः प्रकृतौ तदर्थमेव तथा
छदिरुपधिबलेर्ढञ् स्यादप्यृषभोपानहोर्न्य एव तथा
अपि चर्मणोऽञ् तदस्मिंस्तस्य स्यात्तदिति ढञ् च परिखायाः
ढञ् प्राग्वतेस्तथांऽऽर्हादेवागोपुच्छपूर्वकादपि ठक्
अंसमासे निष्कादेस्तत एव शतात्च ठन्यतावशते

स्यात्केनतिशदंतायाः संख्यायाः केवलं वतोरिड्वा
क्रमशो डुनसंज्ञायां त्रिंशत उत विंशतेष्टिठन् कंसात्
अन्यतरस्यां शूर्पादञ् शतविंशतिकमानपूर्वादण्
केवलमर्ध्यर्धपुरःसराद्विगोर्लुग्भवेदसंज्ञायाम्
तत एव विभाषा स्यात्साक्षात्कार्षापणात्सहस्राच्च
द्वित्रिपुरोगान्निष्काद्विस्तात्खैः केवलं च विंशतिकात्
खार्या ईकन्स्याद्यत्पणपादपुरःसराच्च शाणाद्वा
अण् द्वित्रिपुरोगादपि तेन क्रीतं तथैव निःशंकम्
संयोगोत्पातावपि तस्य निमित्तं यथायथं स्पष्टम्
यदसंख्यापरिमाणप्रभृतेरपि गोव्यचश्च पुत्राच्छ
तदनंतरं च केवलमणञावपि सर्वभूमिपृथिवीभ्याम्
तस्येशस्तत्र विदित इति साक्षाल्लोकसर्वलोकाट्ठञ्
तस्य च वापः पात्रात् ष्ठन् केवलमेवमेव विज्ञेयम्
वृध्न्यायलाभशुल्कप्रभृति तदस्मिंश्च दीयते साक्षात्
तत एव पूरणाधाट्ठन् भागाद्यच्च केवलं स्पष्टम्
भारादंशादिभ्यस्तद्धरति तथा वहत्युतावहति
वेतनद्रव्याभ्यां ठन्कनौ पचति संभवति समवहरति
अन्यतरस्यां पात्राचिताढकात्केवलं ख एव स्यात्
तदनंतरं द्विगोष्ठन् कुलिजाल्लुक्खौ यथायथं स्पष्टम्
सोऽस्यांशवस्नभृतयस्तदस्य परिमाणमेव तत्पश्चात्

अपि संघैसूत्रसंज्ञाध्ययनेषु निरंतरं च संख्यायाः
अथ पंक्तिविंशतित्रिंशैच्चत्वारिंशदेव पंचाशत्
तत एव षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमित्यति स्पष्टम्
पंचैदशतौ वर्गे वाऽञ् छंदसि सप्तनो यथार्हतया
डैण् त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्भवेद्ब्राह्मणे च संज्ञायाम्
अपि च तैदर्हति नित्यं छेदादिभ्यश्च केवलं स्पष्टम्
शीर्षच्छेदाद्यच्च स्याद्दंडादिभ्य एव यः साक्षात्
छंदस्यपि पात्राद्घन् छ कडंकरदक्षिणादसंदेहम्
स्थौलीबिलाच्च धैखञौ यज्ञर्त्विग्भ्यां न संशयोऽस्त्यत्र
चांद्रायणपारायणतुरायणं वर्तयत्युत क्रमशः
संशयमापन्नोऽपि च गच्छति योजनमथो पथः ष्कन् स्यात्
पंथो णँ नित्यमुत्तरपथेन चाहृतमसंशयं कालात्
तेन तथा निर्वृत्तं तमधीष्टो भाव्यथो भृतो भूतः
मासाद्वयस्यपि च यत्खञौ द्विगोर्यड् यदेव षण्मासात्
अर्वयसि ठंश्च संभायाः खः साक्षात्केवलं द्विगोर्वा स्यात्
संवत्सरराज्यादेर्वर्षाल्लुक् चैव चित्तवति नित्यम्
तत एव षष्टिकाः अपि पच्यंते चैव षष्टिरात्रेण
छंदांसि च वत्सरांताच्छः खे च संपरिपुरःसरादेव
तेन परिजय्यलभ्यसुकरकार्यं ब्रह्मचर्यमस्य च तत्
आप तस्यै दक्षिणा स्याद्यज्ञाख्येभ्यश्च सर्वथा स्पष्टम्

तंत्र च दीयत एतत्कार्यं भववन्न संशयोऽस्त्यत्र
ष्ण्युष्टादिभ्योऽण् णेयतौ तेनाऽपि यथाकथा च हस्ताभ्याम्
तत्पश्चात्संपादिनि तदनंतरमेव कर्मवेषाद्यत्
अपि संतापादिभ्यः प्रभवति तस्मै तथैव योगाद्यत्
कर्मणः उकञ् च समयस्तदस्य च प्राप्तमप्यृतोरण् स्यात्
छंदसि घस्कालाद्यर्थकृष्ट उत ठञ् प्रयोजनं साक्षात्
अपि च विशाखाषाढाद्यथायथं मंथदंडयोरण् स्यात्
छः स्यादनुप्रवचनप्रभृतेश्च समापनात्सपूर्वपदात्
चौरे ह्येकागारिकडाकालिकडाद्यवधिवचन एव
तत एव तेन तुल्यं क्रिया यदि वतिश्च तत्र तस्येव
भवति तदर्हं छंदसि धात्वर्थेऽपि च यथावदुपसर्गात्
तस्य च भावस्त्वतलौ च त्वादेव केवलं स्पष्टम्
न च नञ्पूर्वादुत तत्पुरुषादचतुरपुरःसरेभ्योऽपि
पृथ्वादेरिमनिज्वा वर्णदृढादिभ्य एव च ष्यञ् स्यात्
अपि गुणवचनब्राह्मणपुरःसरेभ्यश्च कर्मणि स्पष्टम्
स्तेनाच्च यन्नलोपः स्यात्सख्युर्यश्च ढक् कपिज्ञात्योः
अपि पत्यंतपुरोहितपुरःसरेभ्यश्च यक् क्रमेणैव
प्राणभृदुद्भातृवयोजातिवचनपूर्वकेभ्य एवाञ् स्यात्
अपि हायनावधियुवप्रभृतिभ्योऽण् लघुमुखादिगंताच्च
स्याद्योपधाद्गुरूपोत्तमाच्च वुञ् केवलं न संदेहः

द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यस्तथैव च यथायथं न संदेहः
श्लाघात्याकारतदवगतवत्सु तथैव गोत्रचरणाश्च
होत्राभ्यश्छः केवलमनुक्रमाद्ब्रह्मणस्त्व एव तथा

५—द्वितीयः पादः

अथ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् केवलं स्वयं स्पष्टम्
तत्पश्चाड्ढक् शालिव्रीह्योर्यवयवकषष्टिकाद्यच्च
साक्षात्तिलमाषोमाभंगाणुभ्यस्तथैव च विभाषा
अपि सर्वचर्मणः कृत एव च खखञाविति स्फुटं ध्येयम्
तत एव यथामुखसंमुखस्य दर्शन उत स्वतः खः स्यात्
तत्सर्वादेर्व्याप्नोत्यपि पथिकर्मागपत्रपात्रं च
आप्नपदं प्राप्नोत्यनुपदादि बद्धादिषु क्रमेणैव
केवलमेव परोवरपरंपरसुपुत्रपौत्रमनुभवति
पारावारात्यंतानुकाममप्येव केवलं गामी
साक्षात्समांसमामपि विजायते स्पष्टमेवमेवेदम्
अप्यश्वीनावष्टब्धे चैवागवीन इति विशदम्
केवलमनुग्वलंगाम्युत यत्खावध्वनोऽभ्यमित्राच्छ
गोष्ठाच्च भूतपूर्वे खञ् चैकाहगम एव चाश्वस्य
कौपीनं शालीनोऽप्येवाकार्ये क्रमेण चाधृष्टे

त्रातेन जीवति तथा सप्तपदीनं यथायथं सख्यम्
तत एव च संज्ञायां साक्षाद्धैय्यंगवीनामित्येव
अपि तस्य पाकमूले स्वयं कुणब्जाहचावसंदेहम्
पीलुपुरःसरकर्णप्रभृतिभ्यः स्पष्टमेव पक्षात्तिः
चंचुप्चणपौ वित्तस्तेन विनङ्भ्यां च न सह नानाञौ
वेः शालच्छंकटचौ संप्रोदः कटजंवात्कुटारच्च
टीटज्नाटज्भ्रटचः संज्ञायामपि नते हि नासायाः
नेश्च बिरीसज्बिडचाविनाच्चिपटच्चिकचि च स्फुटं बोध्यम्
तत एवोपाधिभ्यामासन्नारूढयोस्त्यकन् साक्षात्
कर्मणि घटोऽठजस्य च संजातमितच्च तारकादिभ्यः
द्वयसज्दघनञ्मात्रच उत प्रमाणेऽण् च पुरुषहस्तिभ्याम्
परिमाणेयत्प्रभृतेर्वतुप्तथा वो घ एव किमिदंभ्याम्
डति संख्यापरिमाणे किमोऽप्यवयवे तयप् च संख्यायाः
सपदि तयस्यायज्वा द्वित्रिभ्यां नित्यमप्युदात्त उभात्
डश्च दशांतादस्मिन्नधिकमिति शदंतविंशतेः स्पष्टम्
संख्यायाश्च गुणस्य निमाने मयडेव तस्य पूर्तौ डट्
नांतान्मडसंख्यादेस्थट् छंदस्येव केवलं साक्षात्
षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्कथुगपि च बहुपूगपूर्वस्य
इथुगेव वतोस्तीयो द्वेस्त्रेरपि संप्रसारणं साक्षात्
विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यामिति स्फुटं बोध्यम्

नित्यं[५७] शतादिमासार्धमाससंवत्सरादसंदेहम्
अपि षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेश्च[५९] मतौ हि सूक्तसाम्नोश्छः
लुक्[६०] केवलमध्यायानुवाकयोरण्[६१] विमुक्तमुख्येभ्यः
वुन्[६२] गोषदमुख्येभ्यस्तत्र[६३] च कुशलः पथस्तथा स्पष्टम्
आकर्षादिभ्यः कन्[६४] कामे[६५] च यथायथं धनहिरण्यात्
स्वांगेभ्यः प्रसितेऽपि[६६] च केवलमेवोदराट्टगाद्यूने[६७]
परिजातः[६८] सस्येनाप्यंशं हारी[६९] तथैव तत्पश्चात्
तंत्रादचिरापहृते स्तो ब्राह्मणकोष्णिके[७०] च संज्ञायाम्
शीतोष्णाभ्यां कारिण्यधिकं कामिताऽनुकाभिकाभीकः[७१]
पार्श्वेनान्विच्छत्यपि ठगाद्यः[७२] शूलपूर्वकेणैव
स्यालुग्वा तावतिथं ग्रहणमिति ग्रामणीः[७३] स एषां च
शृंखलमस्य हि बंधनमिह करभेऽप्युत्क उन्मनाः साक्षात्
सुस्पष्टतया कालप्रयोजनादेव केवलं रोगे
तदनंतरं तदस्मिन्नन्नं प्रायेण चैव संज्ञायाम्
कुल्माषादञ्[७४]धीते छंदः श्रोत्रिय इति स्वयं स्पष्टम्
श्राद्धमनेनाशितमिनिठनौ हि पूर्वादिनिः[७५] सपूर्वाच्च
इष्टादिभ्यश्छंदसि[७६] परिपंथिपरिपरिणावपि सपत्ने
अप्यनुपद्यन्वेष्टा साक्षाद्द्रष्टरि[७७] तथैव संज्ञायाम्
केवलमेव चिकित्स्यो यथायथं क्षेत्रियच् परक्षेत्रे
इंद्रियमुतेंद्रलिंगं तथेंद्रदृष्टं बतेंद्रसृष्टमपि

तत एव चेंद्रजुष्टं तत्पश्चादिंद्रदत्तामिति बोध्यम्
अस्ति तदस्यास्मिन्निति मतुब्रसादिभ्य एव निःशंकम्
अन्यतरस्यां प्राणिस्थादातो लजिति केवलं स्पष्टम्
साक्षात् सिध्मादिभ्यो वत्सांसाभ्यां तथैव कामबले
फेनादिलच्छनेलच उत लोमादिमुखरेभ्य एव तथा
प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णश्च विनीनी तपः सहस्राभ्याम्
अण् चैव शर्करायां उत सिकतायाश्च लुबिलचौ देशे
अपि दंते उन्नत उरच् साक्षान्मुष्कोषशुषिमधो रश्च
द्युद्रुभ्यां मः केशाद्वोऽन्यतरस्यामसंशयं स्पष्टम्
गांड्यजगात्संज्ञायां तत ईरन्नीरचौ च कांडांडात्
तदनंतरमेव रजेःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् साक्षात्
दंताशिखात्संज्ञायां स्युज्योत्स्नोर्जस्वलप्रभृतयश्च
अत इनिठनावपि व्रीह्यादिभ्यस्तुंदपूर्वेकेभ्य इलच्
टअ् चैकगोपुरोगान्नित्यं निष्काच्च शतसहस्रांतात्
तदनंतरमेव तथा यब्लूपादाहतप्रशंसनयोः
अस्मायामेधास्रज एव विनिश्छंदसि स्वयं बहुलम्
ऊर्णाया युस् वाचो ग्मिनिरुरुभाषिण्युतालजाटच्च
स्वामिन्नैश्वर्येऽपि च तत एव यथावदर्श आदिभ्योऽच्
द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरसंशयं चैवम
वाताती साराभ्यां कुक् च वयसि पूरणात्सुखादिभ्यः

तदनंतरमेव तथा यथायथं धर्मशीलवर्णातात्
हस्तोज्जातौ केवलमपि वर्णाद्ब्रह्मचारिणि स्पष्टम्
देशे च पुष्करादेरन्यतरस्यां मतुब्बलादिभ्यः
संज्ञायां मन्माभ्यां बभ्रुयुस्तितुतयस एव कंशंभ्याम्
तुंदिबलिवटेर्भः स्याद्युस्तत एव च भवेदहंशुभमोः

५—तृतीयः पादः

स्यात्प्राग्दिशो विभक्तिर्ह्यर्द्ध्यादिभ्यश्च किंबहुप्रभृतेः
इदम उतेश् एतेतौ रथोस्तथाऽनेन् एतदोऽप्यसंदेहम्
सर्वस्यान्यतरस्यां सो दि तसिल् केवलं च पंचम्याः
संदेहरहितभावात्तत एव तसेश्च पर्यभिभ्यां च
त्रल् सप्तम्या इदमो हश्च किमोऽच्छंदसि स्फुटं वा ह
दृश्यंते त्वितराभ्यः सर्वैकादेस्तथैव काले दा
इदमोर्हिल् स्यादधुना दानीं च यथायथं तदो दा च
छंदसि चं दार्हिलावप्यन्यतरस्यां हिलप्यनद्यतने
सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्युताद्यपूर्वेद्युः
अन्येद्यश्चान्यतरेद्युरथो इतरेद्युरुत्तरेद्युरपि
पश्चाद्यथावदपरेद्युस्त्वधरेद्युरुभयेद्युरिति विशदम्
स्यात्थाल् प्रकारवचने थमुरिदमः केवलं किमश्चैव

थाँ हेतौ च च्छंदसि दिक्कालादिषु यथावदस्तातिः
दिक्शब्देभ्यः सप्तम्यादिभ्यः केवलं न संदेहः
स्यादिदक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्च परावरादपि विभाषा
अंचेर्लुक् चैवोपर्युपरिष्टादेव केवलं पश्चात्
छंदसि च पश्च पश्चाऽप्यातिरधरदक्षिणोत्तरादेव
साक्षादन्यतरस्यामेनबदूरे भवेदपंचम्याः
आञ् दक्षिणात्तथाऽहि च दूरे चाप्युत्तरादसंदेहम्
पूर्वाधरावराणामेषामसिपुरधवस्तथाऽस्तातिं
अप्यवरस्य विभाषा संख्यायाः केवलं विधार्थे धा
अधिकरणविचाले चाप्यन्यतरस्यां ध्यमुञ् तथैकाद्धः
द्वित्र्योश्च धमुञ् चैधाद्याप्ये पाशप् तथैव निःशंकम्
स्यात्पूरणाच्च भागे तीयादन् केवलं यथायोगम्
प्रागच्छंदस्येकादशभ्य एवेति सम्यगवगम्यम्
षष्ठात्तथाऽष्टमाच्च च मीने स्तः कन्लुकौ च पश्वंगे
केवलमेकादाकिनिजसहाये भूतपूर्व एव चरट्
षष्ठ्या रूप्य च तावतिंशयने तमबिष्ठनौ तिङश्चैव
तरबीयसुनौ द्विवचनविभज्य उपपद इति स्फुटं बोध्यम्
गुणवचनाच्चाजादी छंदसि तुश्च्रस्तथा प्रशस्यस्य
ज्यं च वृद्धस्य च साक्षात्तत एव यथायथं परिज्ञेयम्
स्फुटमेव नेदसाधावप्यंतिकबाढयोर्यथायोग्यम्

साक्षाद्युर्वाल्पयोरप्यन्यतरस्यां तथा यथावत्कन्
तत एव विन्मतोर्लुग् रूपप् च यथायथं प्रशंसायाम्
कल्पब्देश्यप्रभृतय उत निःसंदेहमीषदसमाप्तौ
साक्षात्सुपो विभाषा बहुच् पुरस्तात्तु केवलं स्पष्टम्
अपि च प्रकारवचने जातीयर् प्राङ्गिवात्क एव तथा
तत एव सर्वनाम्नां तथाऽव्ययानां भवेदकच् प्राक् टेः
कस्य च दोऽप्यज्ञाते कुत्सिते उत कन् क्रमेण संज्ञायाम्
अनुकंपायां नीतावपि तद्युक्तादसंशयं साक्षात्
ठज्वा मनुष्यनाम्नो बहुच उत घनिलचावसंदेहम्
प्राचामथो उपादेरडज्वुचावेव जातिनाम्नः कन्
अजितांतस्योत्तरपदलोपश्च यथायथं न संदेहः
ठाजादावूर्ध्वमचस्तथा द्वितीयादसंशयं साक्षात्
अपि च तृतीयाच्छेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनाम्
इह साक्षादेवाल्पे ह्रस्वे स्यात्कन् क्रमेण संज्ञायाम्
तत एव कुटीशुंडाशमीभ्य उत रस्तथा डुपच् कुत्वा
कासूगोणीभ्यां च ष्टरच् तनुत्वे च बस्तमुखरेभ्यः
निर्धारणे च किंयत्तदोर्द्वयोर्डतरजेव चैकस्य
तत एव बहूनां वा जातिपरिप्रश्न एव डतमच्च
प्राचामेकाच्चावक्षेपण एव कनिवे प्रतिकृतौ स्यात्
संज्ञायां च मनुष्ये लुमुतार्पण्ये च जीविकार्थ इह

देवपथादिभ्योऽपि च वस्तेर्ढञ् केवलं शिलायाढः
शाखादिभ्यो यश्च द्रव्यं भव्ये छ एव च कुशाग्रात्
तद्विषयाच्च समासादण् साक्षादेव शर्करादिभ्यः
ठक् चांगुल्यादिभ्योऽन्यतरस्यां ठजेकशालायाः
कर्कादेरीकक् थाल् छंदसि च प्रत्नपूर्वविश्वेमात्
पूगाञ्ञ्योऽग्रामण्यादेर्व्रातच उतास्त्रियां च फञः
वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्याच्छस्त्रजीविसंघाञ्ञ्यट्
तत एव वृकाट्टेण्यण् दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः
पर्शुमुखरयौधेयप्रभृतिभ्यश्चाणञावसंदेहम्
अभिजिद्विदभृच्छालावत ऊर्णावच्छिखावतः श्रुमतः
साक्षाच्छमीवतोऽपि स्याद्यञणो ञ्यादेयश्च तद्राजाः

५—चतुर्थः पादः

पादशतस्य च संख्याप्रभृतेर्वुन्लोप एव वीप्सायाम्
व्यवसर्गदंडयोश्च स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्
क्तात्क्तवतू च नित्यं सामिवचने यथायथं पश्चात्
आच्छादने बृहत्या अषडक्षपुरःसरोत्तरपदात्खः
अंचेर्दिग्विभाषा स्त्रियां छ बंधुनि तथैव जात्यंतात्
स्थानांताच्च विभाषा सस्थानेनेति चेदसंदेहम्

साक्षात्क्रमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्ष आमु स्यात्
छंदसि भवेदमु ठगनुगादिन एवाङ् स्त्रियां णचोऽणिनुणः
तदनंतरं यथावद्विसारिणो मत्स्य एव सुस्पष्टम्
कृत्वसुजपि क्रियाख्यावृत्तिगणन उचित एव संख्यायाः
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् स्यादेकस्य सकृच्च केवलं स्पष्टम्
साक्षादेव विभाषा बहोश्च धाऽविप्रकृष्टकालेऽपि
मयडेव केवलं तत्प्रकृतवचन उत समूहबद्धहुषु
निःसंदेहमनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्य एव स्यात्
तत एव देवतांतात्तादर्थ्ये यद्यथायथं स्पष्टम्
पादार्घाभ्यामतिथेर्ण्यस्तेल् देवादवेः क एव स्यात्
यावादिभ्योऽपि च कन् मणौ तथा लोहितादसंदेहम्
वर्णेऽनित्ये रक्ते कालाच्च विनयपुरःसरेभ्यष्ठक्
अपि संदिष्टार्थायां वाचः स्यात्कर्मणोऽण् च तद्युक्तात्
स्फुटमोषधेरजातौ प्रज्ञादिभ्यो भृदस्तिकन् साक्षात्
क्रमशः संदेहरहितभावात्संस्नौ तथा प्रशंसायाम्
तिलतातिलावपि वृकज्येष्ठाभ्यां छंदसि स्वयं स्पष्टम्
अन्यतरस्यां बहुल्पार्थाच्छस्कारकादसंदेहम्
संख्यैकवचनयोगाद्वीप्सायामेवमेव पंचम्याः
प्रतियोगे हि तसिरपादाने साक्षाद्भवेदहीयरुहोः
अन्यथनक्षेपातिग्रहेष्वकर्तरि तथा तृतीयायाः

संदेहरहितभावादपि योगौर्द्धायमानपापस्य
षष्ठ्या व्याश्रय एव च रोगौच्चापनयने न संदेहः
संपद्यैकर्तरि च कृभ्वस्तियुजि च्विर्ह्यभूततद्भावे
साक्षाल्लोपश्चारुश्चक्षुश्चेतोमनोरहोरजसाम्
अपि सौति कात्स्न्र्य एव विभाषाऽभिविधौ च संपदा साक्षात्
तदधीनवचन एव त्रौऽपि च देये न संशयोऽस्त्यत्र
देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यः सर्वथा यथार्हतया
निःसंशयं द्वितीयासप्तम्योरेव केवलं बहुलम्
व्यक्तेतरानुकरणादनितौ डाच् केवलं व्यजवरार्थात्
कृञ एव शंबबीजाद् द्वितीयकतृतीयकात्कृषौ साक्षात्
अपि च गुणांतायाः संख्यायाः संमयाच्च यापनायां स्यात्
निष्पत्रसपत्रादप्यतिव्यथन एव केवलं स्पष्टम्
निष्कोषण एव च निष्कुलात्प्रियसुखात्तथाऽऽनुलोम्येऽपि
दुःखात्तादितरभावे शूलात्पाके ह्यशपथ उत सत्यात्
परिवापणे च मद्रात्तत्पश्चात्केवलं समासांताः
नचं पूजनादपि किमः क्षेपे साक्षान्नञश्च तत्पुरुषात्
यथ एव विभाषा संख्येये डजबहुगणाद्बहुव्रीहौ
केवलमृक्पूरब्धूःपथां तथाऽऽनक्ष इत्यदो ध्येयम्
अच्प्रत्यन्ववपूर्वान्निःसंशयमेव सामलोम्नश्च
अक्ष्णोऽप्यदर्शनाद्भुवमचतुरविचतुरपुरःसराश्चैव

वर्चस एवं हस्तिब्रह्मभ्यां च तमसोऽधंसमवेभ्यः
श्रेयोवंसीयसः श्वस उत रंहसः स्फुटमवानुतप्ताच्च
उरसश्च सप्तमीस्थात्प्रतेस्तथा स्यादनुगवमायामे
द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिश्चाध्वन उतैवमुपसर्गात्
तत्पुरुषस्य च संख्याव्ययपूर्वस्यांगुलेरसंदेहम्
रात्रेश्चाहः सर्वप्रभृतेरह्नोऽह्न एव चैतेभ्यः
तत एव नं संख्यादेः स्फुटं समाहार उत्तमैकाभ्याम्
टच् साक्षाद्राजाहःसखिभ्य उत गोरतद्धितलुकि स्यात्
अग्र्याख्यायामुरसः केवलमेवात्र नास्ति संदेहः
तत एवौनोश्मायःसरसामपि जातिसंज्ञयोः साक्षात्
कौटग्रामाभ्यामपि तक्ष्णोऽतेः शुनः इति स्फुटं सर्वम्
अप्राणिषूपमानात्साक्षात्सक्थन उतोत्तरमृगादेः
नावो द्विगोस्तथार्धात्खार्याः प्राचामसंशयं बोध्यम्
तदनंतरं यथावद्दित्रिभ्यामंजलेरसंदेहम्
तत्पश्चादनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि स्वयं ध्येयम्
अपि जानपदाख्यायां स्याद्ब्रह्मण एव केवलं स्पष्टम्
तत एवान्यतरस्यां कुमहद्भ्यां नात्र संशयः कश्चित्
द्वंद्वाच्च चुदषहांतादपि साक्षात्केवलं समाहारे
अपि च शरत्प्रभृतिभ्यस्तथाऽव्ययीभाव एव चानश्च
संदेहरहितभावादन्यतरस्यां नपुंसकात् स्पष्टम्
नद्याश्च पौर्णमास्या निःसंदेहं तथाऽऽग्रहायण्याः

तदनंतरं ज्ञेयः स्यात्तत एव गिरेश्च सेनकस्यापि
सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्ष च केवलमेव ध्रुवं बहुव्रीहौ
दारुण्युतांगुलेः स्याद्वित्रिभ्यां सर्वथा ष मूर्ध्नश्च
अप् पूरणीप्रमाण्योर्बहिरंतभ्यां च लोम्न एव स्यात्
तत एव नासिकायाः संज्ञायामञ् नसं तथाऽस्थूलात्
उपसर्गात्सुप्रातसुदिवसुश्वप्रभृतयो यथायोग्यम्
अन्यतरस्यां नञ्दुःसुभ्यः सुस्पष्टमेव हलिसक्थ्योः
तत्पश्चान्नित्यमसिज् भवेत्प्रजामेधयोरसंदेहम्
छंदसि बहुप्रजा अनिजपि धर्मात्केवलाद्यथार्हतया
अपि जंभा सुहरितृणसोमेभ्यः केवलं न संदेहः
तत एव दक्षिणेर्मा ययायथं लुब्धयोग इति बोध्यम्
इच् कर्मव्यतिहारे साक्षादेव द्विदंडिपूर्वेभ्यः
ह्रस्वजानुनोः प्रसंभ्यां यथायथं केवलं विभाषोर्ध्वात्
अनडूधसश्च धनुषो वा संज्ञायां निडेव जायायाः
गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः सर्वदा सुविज्ञेयम्
अल्पाख्यायामप्युपमानात्साक्षादिति ध्रुवं बोध्यम्
स्पष्टमहस्त्यादिभ्यो लोपः पादस्य केवलं भवति
कुंभपदीषु च साक्षात्संख्यासुपुरःसरस्य निःशंकम्
वयसि च दंतस्य दत् च्छंदस्येव स्त्रियां च संज्ञायाम्
श्यावारोकाभ्यामप्यसंशयं केवलं विभाषैव

अग्र्यांतशुद्धशुभ्रप्रभृतिभ्योऽपि च यथायथं विशदम्
कंकुदस्यावस्थायां लोपस्त्रिकंकुच्च पर्वते साक्षात्
तत एव कांकुदस्योद्भिद्यां पूर्णात्स्फुटं विभाषा स्यात्
एवं क्रमेण दुर्हृत्सुहृदौ चामित्रमित्रयोरेव
कर्बुरः प्रभृतिभ्य इनः स्त्रियां तथा नञ्यृतश्च निःशंकम्
शेषादेव विभाषा न च संज्ञायामपीयसः साक्षात्
वंदित एवं भ्रातुर्व्यतस्तथा छंदसि स्वयं स्पष्टम्
नाडीतंत्र्योः स्वांगे निःसंशयमेव निष्प्रवाणिश्च

इति पंचमोऽध्यायः ।

(आर्यासंख्या १५२)

अथ षष्ठाध्याये

प्रथमः पादः

एकाचः प्रथमस्य द्वे चोजादेः स्फुटं द्वितीयस्य
न न्द्राः संयोगाद्याः पूर्वोऽभ्यासोऽभ्युभे ततोऽभ्यस्तम्
षद् जक्षित्याद्या ह्यभ्यासस्य च दीर्घ उत तुजादीनाम्
लिटि धातोरेवानभ्यासस्य च सन्यङोस्तथैव श्लौ
पश्याद्यथायथं चाङि दाश्वान्साह्वांस्तथैव मीढ्वांश्च

ष्यङ एव पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे संप्रसारणं साक्षात्
बंधुनि च बहुव्रीहौ किति साक्षाद्वचिपुरःसराणां च
तदनंतरं ग्रहिज्यादीनां किति च केवलं स्पष्टम्
अप्युभयेषां लिट्यभ्यासस्य यथायथं चङि स्वापेः
यङि च स्वप्यादीनां स्यान्न वशश्चायं एव की साक्षात्
स्फायः स्फी निष्ठायामेव स्त्यः केवलं प्रपूर्वस्य
साक्षाद्द्रवस्य मूर्तौ स्पर्शे च श्यः प्रतेश्च निःशंकम्
अप्यभ्यवपूर्वस्य विभाषा पाके शृतं च पी ष्यायः
स्यात्लिङ्चङोर्विभाषा श्वेणावपि संश्चङोरसंदेहम्
हः संप्रसारणं चाभ्यस्तस्य च्छंदसि ध्रुवं बहुलम्
चायः क्यपस्पृधेथामानृचुरानृहुरिति स्वयं बोध्यम्
न च संप्रसारणे संप्रसारणं लिटि वयो य एव तथा
वश्चास्यान्यतरस्यां किति वेञो लयपि च केवलं ज्यश्च
व्यश्च विभाषैव परेरादेचोऽशिति यथावदुपदेशे
न व्यश्च लिटि घञि स्यात्साक्षात्स्फुरतेर्यथा तथा स्फुलतेः
क्रीङ्जीनां णावपि सिध्यतेरुतापारलौकिके स्पष्टम्
लयपि मीनात्यादीनामपि च विभाषैव लीयतेः साक्षात्
छंदसि खिदेरपगुरो णमुलि ततश्चैव चिस्फुरोर्णौ स्यात्
प्रजने च वीयतेरपि हेतुभये केवलं विभेतेश्च
साक्षान्नित्यं स्मयतेर्ल्यमकिति सृजिदृशोरसंदेहम्

अन्यतरस्यां चर्दुपधस्यावश्यकतयाऽनुदात्तस्य
शीर्षश्छंदसि ये तद्धितेऽचि शीर्षः पदादिषु च षः सः
धात्वादेर्णो नश्च व्योर्लोपो वलि च वेरपृक्तस्य
अपि हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं तथैव हल् साक्षात्
एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः शेश्छंदसि बहुलमेव निःशंकम्
ह्रस्वस्य च पिति कृति तुक् प्रत्यक्षतयैव संहितायां छे
आङ्माङोर्दीर्घाद्वा भवेत्पदांतादिको यणचि साक्षात्
एचोऽय्यवायावो वांतो यि प्रत्यये यथायोगम्
संदेहरहितभावाद्धांतोः स्फुटमेव तन्निमित्तस्य
क्षय्यो जय्यश्च तथा शक्यार्थे क्रय्य एव च तदर्थे
छंदसि तथा प्रवय्या भय्यश्चैकश्च पूर्वपरयोः स्यात्
अंतादिवच्चासिद्धः षत्वतुकोरासिद्धस्तथैव स्यात्
अय्येचि वृद्धिरेत्येधत्यूठ्सु चटश्च केवलं स्पष्टम्
उपसर्गादति धातौ सुप्यापिशलेरनुक्रमादथवा
औतोम्शसोस्तथा परूपं ह्यडि च यथावदोमाङोः
साक्षादुस्यपदांतादतो गुणे केवलं न संदेहः
अव्यक्तानुकृतेरत इतौ तु नाम्रेडितस्य वांऽत्यस्य
आम्रेडिते च नित्यं डाचि सवर्णे तथैव दीर्घोऽकः
स्यात्प्रथमयोश्च पूर्वसवर्णस्तस्माच्छसोऽपि नः पुंसि
नादिचि जस्यपि दीर्घाद्वा छंदसि केवलं च पूर्वोऽमि

BJWL FCP

GN041946

स्यात्संप्रसारणादप्येङोऽति पदावधेः
साक्षादेतं उत्स्यत्यात्परस्य रोरप्लुतेऽप्लुताच्चातः
हाशि केवलं प्रकृत्याऽप्यंतःपादं यथावदव्यपरे
अव्यादवक्रमुखद्यादयमादिषु यजुष्युरश्चैव
आपोऽथ जुषाणोऽपि च पश्चाद्वृष्णो न संशयोऽस्त्यत्र
वर्षिष्ठे तदनंतरमेवांबेंऽबालिकेंऽबिकेपूर्वे
अंग इतिप्रभृतावनुदात्ते स्यात्कुधपरेऽप्यवपथासि
सर्वत्र विभाषा गोः स्पष्टं स्फोटायनस्य चैवावङ्
इद्रे तथैव नित्यं प्लुतप्रगृह्या अचि स्फुटं नित्यम्
साक्षाच्छंदस्याङोऽप्यनुनासिक एव केवलं स्पष्टम्
ह्रस्वोऽप्यसवर्ण इकः शाकल्यस्यैत्यैकस्तथा साक्षात्
अप्लुतवदुपस्थित उत तत्त्वत ई३ चौंक्रवर्मणस्यैव
दिवि उत्सुलोप एतत्तदोरकोर्हल्यनञ्समासे स्यात्
स्यश्छंदसि बहुलं सोऽप्यैचि लोपे पादपूरणं चेत्स्यात्
सुदंकात्पूर्व उतोऽभ्यासव्यवधान इत्यसंदेहम्
संप्युपपरिभ्यो भूषण एव करोतौ तथैव समवाये
प्रतियत्नेऽपि च वैकृतवाक्याध्याहारयोरुपादेव
साक्षात्करतौ लवने हिंसायां केवलं प्रतेश्चैव
पश्चादपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने न संदेहः

कुस्तुंबुरूणि जातिः साक्षादपरस्पराः क्रियानैत्ये
सेवितंतदितरमानेष्वपि गोष्पदमास्पदं प्रतिष्ठायाम्
आश्चर्यमनित्येऽवस्करश्च वर्चस्क एव निःशंकम्
अपि च रथांगमपस्कर उत कुनिर्विष्किरोऽथ विकिरो वा
ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपद उत मंत्रेऽथ प्रतिष्कशश्च कशेः
प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी यथायथमिति स्फुटं बोध्यम्
वेणुपरिव्राजकयोर्मस्करतद्धारिणावसंदेहम्
कास्तीराजस्तुंदे नगरे कारस्करो भवेद्वृक्षः
संज्ञायां पारस्करमुखानि पदमेकवर्जमनुदात्तम्
कर्षात्वतो घञोऽत उदात्तः साक्षात्तथोछंपूर्वाणाम्
केवलमनुदात्तस्य स्याद्यत्रोदात्तलोप उत धातोः
चित एव तद्धितस्य च कितस्तिसृभ्यो जसःशसि च चतुरः
सावेकाचः केवलमेव विभक्तिर्भवेत्तृतीयादिः
अथवाऽनित्यसमास उदात्तादुत्तरपदादिति ध्येयम्
अंचेरसर्वनामस्थानं छंदस्यसंशयं साक्षात्
अष्ट्यूडिदंपदाद्यप्नुभ्रेर्नुभ्योऽष्टनेस्तथा दीर्घात्
शतुरेव नद्यजादी ह्यनुम उदात्तयण एव हल्पूर्वात्
नोङ्धात्वोश्चहस्वान्नुटोऽपि मतुबेव केवलं साक्षात्
नामन्यतरस्यां ङ्याश्छंदसि बहुलं तथैव विज्ञेयम्
तत एव हलादिः षट्त्रिचतुर्भ्यो झल्युपोत्तमं साक्षात्

भाषायां च विभाषा भवेन्न[१८१] गोश्वन्पुरःसरेभ्यश्च
तत एव दिवो झल्[१८३] स्यादन्यतरस्यां नृ चैव तित्स्वरितम्[१८५]
साक्षात्तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाद्यथायथं स्पष्टम्[१८६]
क्रमशो लसार्वधातुकमनुदात्तं चान्ङितोरिति निबोध्यम्
अन्यतरस्यामादिः सिचोऽन्यतिटि[१८८] च स्वपादिहिंसां स्यात्[१८९]
अभ्यस्तानामादिः स्यादनुदात्ते[१९१] सुपीह[१९२] सर्वस्य
भीह्रीभृतीनां प्रत्ययात्पिति प्राग् भवेत्तथैव लिति[१९३]
अन्यतरस्यामादिर्णमुल्यचेः[१९५] कर्तृयक्यसंदेहम्
थलि[१९६] सेटीडंतो वा क्त्विनत्योर्दिर्नित्यमित्यपि ध्येयम्[१९७]
आमंत्रितस्य च[१९८] तथा यथायथं सर्वथा परिज्ञेयम्
तत एव सर्वनामस्थानेऽपि च पाथिमथोरवश्यतया[१९९]
अंतश्च[२०१] तवै युगपत्क्षयो निवासे जयेः[२०२] करणमेव
तत एव वृषादीनां केवलमुपमानमेव[२०४] संज्ञायाम्
स्यान्निष्ठा व्यजनादपि[२०६] शुष्को धृष्टस्तथाऽऽशितः[२०७] कर्ता
रिक्ते[२०८] भवेद्विभाषा छंदसि[२०९] जुष्टार्पिते ध्रुवं[२१०] मंत्रे
ङसि[२११] युष्मदस्मदोर्ङयि[२१२] यथायथं केवलं यतोऽनावः[२१३]
र्ण्यत ईडप्रभृतीनामपि वेर्ण्विधानयोर्विभाषैव[२१५]
रोगत्यागकुहश्चठहासकुथानामुपोत्तमं रिति च[२१७]
चङ्यन्यतरस्यामप्यात्संज्ञायां स्त्रियां मतोः पूर्वम्[२१९]
केवलमंतोऽवेत्या[२२१] इवेत्याश्च तथा समासस्य[२२३]

६–द्वितीयः पादः

तत एव च प्रकृत्या पूर्वपदं केवलं बहुव्रीहौ
अपि तुल्यार्थतृतीयासप्तम्यादि क्रमेण तत्पुरुषे
वर्णोऽनेते वर्णेष्वपि च लवणगाधयोः प्रमाणे स्यात्
दायाद्यं दायादे प्रतिबंध्येव चिरकृच्छ्रयोः स्पष्टम्
साक्षात्पदेऽपदेशे वातत्राणे निवात एव तथा
शारद एवानार्तव उत जातौ केवलं कषायादेः
तत एव च सादृश्ये सदृशप्रतिरूपयोर्द्विगौ माने
गंतव्यपण्यमेव च यथायथं वाणिजे न संदेहः
स्यान्मात्रच्छायोपज्ञोपक्रम उत नपुंसके साक्षात्
हितसुख एव सुखप्रिययोः प्रीतौ च स्वामिनि स्वमेव तथा
पत्यावैश्वर्ये न च भूवाक्चिद्दिधिषु वा भुवनमेव
अप्याशंकाबाधप्रभृतिषु संभावने यथायोगम्
पूर्वे च भूतपूर्वे सविधसनीडादिषूत सामीप्ये
विस्पष्टादीनि च गुणवचनेष्वित्येव केवलं बोध्यम्
अपि कर्मधारये श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे च
साक्षात्कुमार आदिः प्रत्येनसि केवलं न संदेहः
पूगेष्वन्यतरस्यामिगंतेकालादिषु द्विगावेव
बहुन्यतरस्यामपि दिष्टिवितस्त्योश्च केवलं स्पष्टम्
सप्तम्येवाकालादपि सिद्धे शुष्कपक्वबंधेषु

प्रैत्युपपरिप्रभृतयो यथायथं वर्ज्यमानमुखरेषु
राजन्यनैकवचनद्वंद्वेऽधकवृष्णिषु स्फुटं संख्या
केवलमंतेवासी स्यादाचार्योपसर्जनः साक्षात्
स्युः कार्तकौजपाद्या उत दर्शसु व्रीहिपूर्वकेषु महान्
तत एव वैश्वदेवे क्षुल्लक उष्ट्रश्च सादिवाम्योः स्यात्
गौरेव सादसारथिसादिष्वपि कुरुपुरःसराणां च
भवति तदर्थे च चतुर्थ्यर्थे क्ते कर्मधारयेऽनिष्ठा
केवलमहीन एव च भवेद्वितीयाऽथ कर्मणि तृतीया
गतिरप्यनंतरः स्यात्तादौ निति कृत्यतौ तवै चांतः
अपि युगपदंचितावनिगंतो वप्रत्यये न्यधी साक्षात्
अन्यतरस्यामीषाद्विरण्यपरिमाणमेव च धने स्यात्
प्रथमोऽभिनवत्वे स्यात्कतरोऽपि च कर्मधारये कतमः
ब्राह्मणकुमारयोरष्यार्यो राजा च केवलं साक्षात्
प्रत्येनसि षष्ठी क्ते नित्यार्थे चैव शिल्पिनि ग्रामः
राजा तथा प्रशंसन आदिरुदात्तो न संशयोऽस्त्यत्र
धर्म्मेऽहरणे सप्तम्यंतमथो हारिवाचि युक्ते च
भवति विभाषाऽध्यक्षे शिल्पिनि पापं च केवलं स्पष्टम्
स्याद्गोत्रांतेवासिब्राह्मणमाणववरेष्वपि क्षेपे
मैरेयेऽगानि तथा भक्ताख्याः केवलं तदर्थेषु
उपमाने सैंधवगोबिडालसिंहेषु जीविकार्थेऽके

प्रौंचां क्रीडायांमणि नियुक्त उत शिल्पिनि कर्मादकृत्रः
संज्ञायां पाले[९८] गोतंतियवं णिनि यथायथं बोध्यम्
उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति सम्यगवगम्यम्
युक्तारोह्यादय उत दीर्घतुषभ्राष्ट्रकाशवटमपि जे
पूर्वं च बह्वचोऽत्याद्रामेऽनिर्वसंत एव निःशंकम्
घोषादिष्वपि साक्षादेव च्छात्र्यादयश्च शालायाम्
प्रस्थे चावृद्धमकर्क्यादीनामेव केवलं स्पष्टम्
मालादीनामहन्नवमनुदीचां यथायथं नगरे
अर्मे चावर्णे व्यच्त्र्यज् भूताधिकपुरःसरं चांतः
सर्वे गुणकात्स्न्र्येऽपि च संज्ञायां गिरिनिकाययोः साक्षात्
वयसि कुमार्यामुदकेऽप्यकेवले च द्विगौ[९७] क्रतावेव
क्लीबे[९८] तथा सभायां प्रौंचां पुर एव केवलं स्पष्टम्
गौडारिष्टपुरोगे नं[९९] हास्तिनसमाढफलकमार्देयाः
तत एव बिले[१०२] केवलमपि कूपकुशूलकुंभशालं स्यात्
दिक्शब्दाश्च जनपदग्रामोपाख्यानचानराटेषु
केवलमंतेवासिन्यप्याचार्योपसर्जनश्च भवेत्
साक्षादेवोत्तरपदवृद्धौ सर्वे च केवलं स्पष्टम्
संज्ञायां चैव बहुव्रीहौ विश्वमुदरादिषु क्षेपे[१०८]
बंधुनि[१०९] नदी च निष्ठांऽप्यन्यतरस्यां तथोपसर्गादि
स्यादुत्तरपदपूर्वः कर्णावपि वर्णलक्षणादेव

संज्ञायां[११३] चौपम्ये स्याद्ग्रीवाकंठेपृष्ठजंघं[११४] च
शृंगमवस्थायामपि[११५] नेत्रश्च[११६] जरामित्रमरमृताः साक्षात्
तत एव च सोर्मनसी[११७] स्पष्टमलोमोषसी ऋतुमुखाश्च[११८]
साक्षादेव्यच्छंदस्याद्यदात्तमेवापि वीरवीर्यौ[११९] च[१२०]
स्यात्कूलतीरशालातूलाक्षप्रभृति[१२१] चाव्ययीभावे
अपि कंसमंथशूर्पप्रभृत्यखंडं[१२२] द्विगौ न संदेहः
तत्पुरुषे[१२३] शालायां नपुंसके केवलं[१२४] तथा कंथा
आदिश्चिहणादीनां[१२५] गर्हायां[१२६] चेलखेटकटुकांडम्
उपमानं[१२७] चीरं स्यात्सूपपललशाकमेव[१२८] संमिश्रे
संज्ञायां[१२९] सूदस्थलपुरःसरमेकमधारये[१३०] राज्यम्
वर्ग्यादयश्च[१३१] पुत्रः[१३२] पुंभ्यो नाचार्यपूर्वकेभ्यश्च[१३३]
चूर्णप्रभृत्यनसुभृत्षष्ठ्याः[१३४] षट् चैव[१३५] कांडमुखराणि
कुंडं[१३६] वनं[१३७] भगालं भवेत्प्रकृत्या यथायथं साक्षात्
अपि नित्यावह्वच्कं शितेर्भसद्भर्जितं बहुव्रीहौ
गतिकारकादुपपदात्कृद्यु[१३८]गपदुभे[१३९] वनस्पतिमुखेषु
संदेहरहितभावाद्यथायथं चैव देवताद्वंद्वे[१४०]
अनुदात्तादौ[१४१] नोत्तरपदेऽप्यपृथिवीपुरःसरेष्वंतः[१४२]
तत एव थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां[१४३] च सूपमानात् क्तः
संज्ञायां[१४४] चानाचितपुरःसराणां[१४५] प्रवृद्धपूर्वाणाम्[१४६]
दत्तश्रुतयोः केवलमाशिष्युत कारकादसंदेहम्

इत्थंभूतेन च कृतमिति साक्षाद्भावकर्मवचनोऽनः
मन्क्तिन्व्याख्यानासनशय्यायाजकपुरःसरक्रीताः
सप्तम्याः पुण्यं स्यादूनार्थकलहमथो तृतीयायाः
मिश्रमसंधौ चानुपसर्गे केवलमिति स्वयं स्पष्टम्
संपाद्याद्यर्थास्तद्धिता यथावन्नञो गुणनिषेधे
यत्तोरतदर्थेऽच्कौवेवाशक्तौ ध्रुवं तथाऽऽक्रोशे
संज्ञायां कृत्योकेष्णुच्चार्वादय इति स्फुटं सर्वम्
तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु स्फुटं विभाषा न संशयोऽस्त्यत्र
तत इदमेतत्तेभ्यो यथायथं केवलं बहुव्रीहौ
अपि पूरणप्रथमयोः क्रियागणन एव तत्त्वतःस्पष्टम्
संख्यायाः स्तन एव विभाषा छंदस्यनुक्रमादेव
मित्रा जिनयोरपि संज्ञायामंतरमुत व्यवायवतः
स्वांगं मुखं च नाव्ययदिक्शब्दमहत्पुरःसरेभ्यश्च
निष्ठा स्यादुपमानादन्यतरस्यां यथावदिति बोध्यम्
जात्यादिभ्यः क्तोऽकृतमुखा अनाच्छादनादसंदेहम्
वा जाते नञ्सुभ्यां कपि पूर्वं केवलं न संदेहः
ह्रस्वांतेऽत्यात्पूर्वं द्व्युत्तरपदभूम्नि नञ्वदेव बहोः
न गुणादयोऽप्यवयवा उपसर्गाध्रुवमपर्शु च स्वांगम्
वर्णमेव समासेऽतोऽप्यंतश्च न केवलं निविभ्यां स्यात्
तत एव परेरभितो यथायथं भाविमंडलं स्पष्टम्

संज्ञायामस्वागं प्रात्केवलमेव निरुदकादीनि
मुखमप्यभेरपाच्च स्फिगपूतप्रभृति चोपरिस्थमधेः
तत एव चाप्रधानं ह्यनोः कनीयश्च केवलं स्पष्टम्
पुरुषश्चान्वादिष्टोऽप्यकृत्पदेऽतेस्तथाऽनिधाने नेः
अश्वादयः प्रतेस्तत्पुरुष उपाद्व्यजजिनप्रभृतयश्च
सोश्वावक्षेपण उत्पुच्छे च यथायथं विभाषा स्यात्
स्याद्द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्वपि केवलं बहुव्रीहौ
सक्थं चाक्रांतात्स्याच्छंदसि बहुलं तथा परादिश्च

६—तृतीयः पादः

अपि चालुगुत्तरपदे स्तोकादिभ्यस्तथैव पंचम्याः
सह ओजोऽभस्तमसो यथायथं केवलं तृतीयायाः
मनसः संज्ञायामाज्ञायिनि पूरण उतात्मनः साक्षात्
वैयाकरणाख्यायामथो चतुर्थ्यास्तथैव च परस्य
हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायामेव कारनाम्नि तथा
प्राचामथो हलादौ साक्षान्मध्याद्धुरौ यथायोगम्
केवलमेवाकामे स्वांगाच्चामूर्धमस्तकादवशम्
बंधे च विभाषा तत्पुरुषे कृति बहुलमेव निःशंकम्
जे च चैव शरत्प्रावृट्कालदिवां केवलं न संदेहः

साक्षा[१६]द्वर्षक्षरशरवराद्विभाषा न संशयोऽस्त्यत्र
तत एव [१७]चैकालतनेष्वपि साक्षात्कालनान्न एव स्यात्
[१८]शेयपूर्वकेष्वकालादेव च नेन्सिद्धेयोश्च बह्वातौ
स्थे [१९]भाषायां [२०]षष्ठ्या आक्रोशे केवलं न संदेहः
पुत्रेऽन्[२१]यतरस्यामुत विद्या[२२]योन्यन्वयेभ्य ऋत एव
[२३]स्वसृपत्योश्च विभाषाऽप्यौ[२४]नङृतश्चैव केवलं द्वंद्वे
संदेहरहितभावादपि साक्षादेव दे[२५]वताद्वंद्वे
सोमा[२६]वरुणयोरग्नेरीदि[२७]द्भौ दिव[२८]स्तथा द्यावा
दिव[२९]सश्च पृथिव्यां स्यात्स्पष्टमु[३०]षासोषसो न संदेहः
मात[३१]रपितरावेव स्त उदीचां केवलं यथायोगम्
छंद[३२]स्येव निरंतरमपि पितरामातरा न संदेहः
पुंव[३३]द्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरण एव तथा
साक्षात्स्त्रिया यथावत्स्त्रियामथापूरणीप्रियादिषु च
स्पष्टं [३४]तसिलादिष्वाकृत्वसुचः केवलं परिज्ञेयम्
क्य[३५]ङ्मानिनोश्च साक्षान्न [३६]कोपधाया इति स्वयं बोध्यम्
संज्ञा[३७]पूरण्योरित्यत्र तु नास्त्येव संशयः कश्चित्
स्पष्टम[३८]रक्तविकारे वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य तथा
स्वांगा[३९]च्चेतोऽमानिनि [४०]जातेरपि केवलं यथायोगम्
संदेहरहितभावादपि पुं[४१]वत्कर्मधारयप्रभृतौ
[४२]ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वो घरूपकल्पादिषु स्वयं साक्षात्

नञ्याः शेषस्यैवाऽप्यन्यतरस्यां यथावदुगितश्च
ओन्महतश्च समानाधिकरणजातीययोरसंदेहम्
व्यष्टन उत संख्यायामबहुव्रीहौ तथाऽनशीतौ स्यात्
त्रेस्त्रय उतं सर्वेषामपि चत्वारिंशदादिषु विभाषा
हृल्लेखयदण्लासेष्वपि हृदयस्यैव केवलं स्पष्टम्
वौ शोकष्यञ्रोगेष्वेव पदाज्यादिषूत पादस्य
पद्यत्यतदर्थे हिमकाषिहतिषु केवलं शे एवर्चः
वा घोषमिश्रशब्देष्वप्युदकस्योद एव संज्ञायाम्
साक्षात्पेषंवाहनवासधिषु तथैव केवलं बोध्यम्
अपि पूरयितव्ये स्यादन्यतरस्यामुतैकहल्प्रभृतौ
तत एव च मंथौदनसक्तुप्रभृतिषु यथायथं स्पष्टम्
इक एव गालवस्य ह्रस्वोऽङ्यश्चैकतद्धिते साक्षात्
ङ्यापोर्बहुलं केवलमपि संज्ञाछंदसोस्तथैव त्वे
तूलचितभारिषु तथा स्पष्टमिषीकेष्टकाह्वमालानाम्
स्यात्खर्त्यनव्ययस्य च मुमरुरजंतद्विषत इति ध्येयम्
इचं एकाचोऽम्प्रत्ययवद्वाचंयमपुरंदरौ चैव
संत्यागदस्य कारे श्येनतिलस्य च तथैव पाते जे
रात्रेश्चं कृति विभाषा नञो नलोपो भवेन्नुडचिं तस्मात्
नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यादिष्वपि प्रकृत्यैव
अदुगेकस्यैकादिर्ह्यन्यतरस्यां नगोऽप्यनसुभृत्सु

संज्ञायां हि सहस्य च सो ग्रंथांतोधिके तथा स्पष्टम्
तदनंतरं द्वितीयेऽप्यनुपाख्येऽनवसरेऽव्ययीभावे
अथवोपसर्जनस्याप्याशिष्यगवादिषु प्रकृत्यैव
छंदसि चे समानस्य स्पष्टममूर्धप्रभृत्युदर्केषु
ज्योतिर्जनपदरात्रिस्थानवयोवर्णवचनमुख्येषु
निःसंदेहतयैव स्याच्चरणे ब्रह्मचारिणि यथावत्
तीर्थे ये हि विभाषोदर उत दृग्दृशवतुष्वसंदेहम्
ईकी त्विदंकिमोरपि केवलमासर्वनाम्न एव तथा
संदेहरहितभावादपि विष्वेग्देवयोश्च टेः साक्षात्
अद्र्यंचतौ यथावत्केवलमप्रत्यये हि सर्वत्र
समः एव समिः साक्षात्स्यात्तिरसस्तिर्यलोप एव तथा
भवति सहस्य च सध्रिच्छंदसि सधमादसंस्थयोश्चैव
अन्तर्ब्युपसर्गेभ्योऽप्यप ईत्सुस्पष्टमूदनोर्देशे
स्पष्टमषष्ठ्यंतृतीयास्थस्यान्यस्य हि दुगास्थितादिषु च
अर्थे च विभाषा कोः कत्तत्पुरुषेऽचि चैव रथवदयोः
जातौ तृणेऽथ काँ पथ्यक्षणि चैवेषदर्थ इति बोध्यम्
पुरुषे च विभाषा कवमुष्णे छंदसि तथा पथि स्पष्टम्
साक्षाद्यथोपदिष्टं पृषोदरादीनि चेति समुपेयम्
अन्यतरस्यां संख्याद्यादेरह्नस्य ङावह्नेव
दीर्घोऽणः पूर्वस्य ढ्लोप ओत्सहिवहोरवर्णस्य

[113]सांढ्यैसाढ्वासाढेत्यपि निगमे चैव संहितायां[114] स्यात्
[115]कर्णे च लक्षणस्याविष्टाष्टच्छिन्नभिन्नमण्यादेः
अपि च नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु[116] ध्रुवं क्रमेण क्वौ
[117]वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकपूर्वकाणां च
[118]वलं एव [119]मतौ बह्वच उत निःसंदेहमनजिरादीनाम्
तत एव [120]शरादीनामिको[121] वहे केवलं ध्रुवमपीलोः
[122]उपसर्गस्यापि च घञ् मनुष्य उत बहुलमेव [123]कांश इकः
[124]दंस्त्यष्टनश्च साक्षात्संज्ञायां[125] छंदसि[126] स्वयं स्पष्टम्
तत एव चितेरपि[127] कपि विश्वस्य[128] विशंकमेव वसुराटोः
[129]नर एव च संज्ञायां मित्रे[130] चर्षौ च केवलं साक्षात्
मंत्रे सोमाश्वेंद्रियपुरःसरस्य च मतावसंदेहम्
[131]अप्योषधेर्विभक्तावमथमायामिति स्वयं स्पष्टम्
[132]ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिकः सुञि[133] तथैव
तत एव च [134]व्यचोऽतस्तिङो[135] निपातस्य [136]दृश्यतेऽन्येषाम्
सुस्पष्टतया[137] चौ संप्रसारणस्येति सम्यगवगम्यम्

६—चतुर्थः पादः

[1]अंगस्य [2]हलो [3]नामि [4]नं तिसृचतसृ च्छंदसि ध्रुवमुभयथा
[5]नृं तथैव नोपधाया इत्येव यथायथं परिज्ञेयम्

तत एव सर्वनामस्थाने निःशंकमप्यसंबुद्धौ
निगमे उत षपूर्वस्य स्यात्संयोगस्य सांतमहतश्च
अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृप्रभृतीनां केवलं यथावच्च
इन्हन्पूषार्यम्णां शौ सौ चाधातोस्तथाऽत्वसंतस्य
अनुनासिकस्य च क्ङिति साक्षात्क्विझलोर्यथायथमुपेयम्
अञ्जनगमामपि सनि स्फुटं विभाषा भवेत्तनोतेश्च
तत एव च क्रमः क्त्वि च्छ्वोः शूडनुनासिके यथायोगम्
स्यात्स्नेंव्याविज्वरत्वरमवामसंदेहमेवमुपधायाः
रोल्लोपो ह्यत्राभादसिद्धवच्छ्नोन्नलोप एव तथा
तत एवानिदितां हल उपधायाः क्ङिति यथायथं स्पष्टम्
क्रमशश्च दंशेसंजस्वंजां शपि केवलं तथा रंजेः
घञि भावकरणयोश्च स्यंदो जवे सर्वथा यथायोगम्
स्पष्टमवोदैधौग्रश्रथहिमपूर्वका ह्यसंदेहम्
नांचेः पूजायां क्तिवं स्कंदस्यंदोरसंशयं साक्षात्
जांतनशां च विभाषा चिणि भंजेः स्यादिदङ्हलोः शासः
शौ हौ हंतेर्जः स्यादित्येव यथायथं परिज्ञेयम्
क्ङित्यनुनासिकलोपो झल्यनुदात्तोपदेशमुखराणाम्
वा ल्यपि नः क्तिचि दीर्घः क्वौ गम इत्येव केवलं स्पष्टम्
अनुनासिकस्य चाद्विड्नोरथो सञ्झलोर्जनसनखनाम्

तत एव ये[४३] विभाषा यँकि च तनोतेरसंशयं स्पष्टम्
अँन्यतरस्यां लोपः सनः क्तिचि तथाँऽऽर्धधातुके साक्षात्
अँन्यतरस्यां भ्रस्जो रोपधयोश्चामँतो भवेल्लोपः
यँस्य हलः क्यँस्यैव विभाषा णेरँ[५१] निटि सेटि[५२] निष्ठायाम्
जाँनिता मंत्रे शँमिता यज्ञे साक्षादिति स्वयं स्पष्टम्
स्यादित्न्विष्णँवामंतात्वाय्येष्वय् लँयपि तथैव लघुपूर्वात्
तत एव विभाँषापश्छंदँस्यनयोश्च युप्लुवोर्दीर्घः
क्षियँ एव चाण्यँदर्थे निष्ठायां क्रोशँदैन्ययोर्वा स्यात्
तत एव च स्यँसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोः साक्षात्
उपदेश उताज्ग्रहहनदृशां तथा चिण्वदिद् क्रमेण भवेत्
स्यँादीङो युडाचि क्ङिँत्यातो लोप इटि चेद्धँति स्पष्टम्
अपि च घुँमास्थागापाजहातिसां हल्यँुतैर्लिङि तथैव
वाँऽन्यस्य केवलं संयोगादेर्न लँयपि क्रमेण स्यात्
अन्यँतरस्यां मयतेरिल्लुङ्लँङ्लृङ्क्षु तावदुदात्तः
आँडेवाजादीनां छंदस्यँपि दृश्यते नँ माङ्योगे
बँबुलं छंदसि चामाङ्योगेऽपि तथैव तावदिरँयोरे
यँोरियङुवङौ केवलमचि श्नुधातुभ्रुवामसंदेहम्
असँवर्णेऽभ्यासस्य स्त्रियँास्तथा वाँम्शसोरिणो[७१] यण् स्यात्
स्पष्टमँसंयोगपुरःसरस्य चावश्यमेरनेकाचः
ओः[८३] सुपि वर्षाभ्यँश्च नँ भूसुधियोश्छंदसि[८९] ध्रुवमुभयथा

स्यात्[९७]सार्वधातुके हुश्नुवोर्श्नुवो[९८] वुगपि लुङ्लिटोरेव
ऊर्दुपधाया गोहो [९९]दौषो णावेव चित्तौविरतौ वा
ह्रस्वो[१२] मितां च [१३]दीर्घोऽप्यन्यतरस्यां तथैव चिण्णमुलोः
[१४]ह्रस्वः खचि निष्ठायां ह्लादः साक्षाद्यथायथं बोध्यम्
स्याद्धे [१९]ऽङ्युपसर्गस्य च्छादेरिस्मन्पुरःसरेषु तथा
क्ङित्यनङि केवलं स्याद्गमहनजनखनघसां ध्रुवं लोपः
[१११]तनिपत्योश्छंदसि [१००]घसिभसोर्हलि हुझल्भ्य एव हेर्धिश्च
[१०२]पृङ्शृणुकृदृभ्यः स्याच्छंदस्यङितश्च [१०४]लुक्चिणोऽतो[१०५] हेः
अपि चासंयोगपुरःसरादुतः प्रत्ययादसंदेहम्
लोपोऽस्योन्यतरस्यां म्वोर्नित्यं[१०८] केवलं करोतेर्ये[१०९]
[११०]उत्सार्वधातुकेऽतः [१११]श्नसोस्तथाऽल्लोप एव निःशंकम्
[११२]श्नाभ्यस्तयोरुतातस्तत [ई][११३] स्याद्ध्वल्यघोर्दिरिद्रस्येत्
[११५]अन्यतरस्यां च भियस्तथा [११६]जहातेश्च [११७]हावथो आ च
लोपो[११८] यि च [११९]ध्वसोरेद्धावभ्यासलोप एव स्यात्
लिटि[१२०] चानादेशादेः केवलमत एव चैकहल्मध्ये
थलि[१२१] सेटि [१२२]तृफलभजत्रपस्तथा [१२३]राधि एव हिंसायाम्
[१२४]वा जृभ्रमुत्रसां स्यान्निःसंदेहं [१२५]फणां च सप्तानाम्
[१२६]शसददवादिगुणानां न च केवलमर्वणस्त्रसावनञः
[१२८]मघवा बहुलं [१२९]भस्य च [१३०]पादः पत्संप्रसारणं च वसोः
स्याद्धौ [१३२]ऊठ् तथैव [१३३]च्वयुवमघोनामतद्धिते साक्षात्

अल्लोपोऽनः षमुखरहन्धृतराज्ञामणीति निर्धार्यम्
ङिश्योरेव विभाषा नॅ वमंतात्केवलं च संयोगात्
अॅच उॅद ईदप्यॉतो धातोः साक्षाद्यथायथं बोध्यम्
औत्मन आङ्यादेः स्यान्मंत्रेषु ति विंशतेर्डिति तथा टेः
नस्तद्धिते खलु टखोरेवाह्नोऽप्योर्गुणश्च निःशंकम्
ढे लोपोऽकद्वाः स्याद्यस्येति च केवलं ध्रुवं बोध्यम्
तत एव यॅ उपधाया अपि सूर्यागस्त्यतिष्यमत्स्यानाम्
हॅलं एव तद्धितस्य ह्यॉपत्यस्यापि तद्धितेऽनाति
क्यॅच्व्योश्च केवलं लुॅक् छस्थ स्फुटमेव बिल्वकादिभ्यः
अपि च तुॅरिष्ठेमेयःस्वसंशयं टेरिति स्वतः स्पष्टम्
स्यात्स्थूॅलप्रभृतीनां यणादिपरमपि गुणश्च पूर्वस्य
स्युःप्रियॅपुरःसराणां प्रस्थादय एव केवलं साक्षात्
तत एव बॅहोर्लोपो भू च बहोरेव यिद् तथेष्टस्य
ज्यादादीयॅस एव रॅ ऋतो हलादेर्लघोरसंदेहम्
छंदसि च विभाषर्जोर्यथायथं केवलं प्रॅकृत्यैकाच्
स्पष्टमिनॅण्यनपत्ये गॉथिविदथिकेशिगणिपणिन एव
संयोगॉदिः साक्षादन्ये चॉभावकर्मणोश्चैव
औत्माध्वानौ खे नॅ मपूर्वोऽपत्येऽप्यवर्मणः साक्षात्
ब्राह्मोऽजातौ कॉर्मस्ताच्छील्ये स्पष्टमौक्षॅमनपत्ये

तत एव दांडिनायनधैवत्यैक्ष्वाकसाखादीनि
छंदसि तथत्व्यमाध्वीवास्त्वादीनीति केवलं स्पष्टम्

इति षष्ठोऽध्यायः ।

(आर्यासंख्या १८९)

अथ सप्तमाध्याये

प्रथमः पादः

साक्षाद्युवोरनाकावुतायनेयीनियीय एव तथा
फढखछघां च प्रत्ययपुरःसराणामिति स्वयं स्पष्टम्
झोंऽतश्च केवलमदभ्यस्तादप्यात्मनेपदेष्वनतः
शीङो रुट् च विभाषा वेत्तेश्छंदसि च केवलं बहुलम्
तत एवातोभिसै ऐश्छंदसि बहुलं तथैव निःशंकम्
नेदमदसोरकोरपि साक्षाद्भ्याङसिङसामिनात्स्याश्च
ङेर्यश्च सर्वनाम्नः स्मै चैव स्मात्स्मिनौ ङसिङ्योश्च
स्यात्पूर्वादिभ्यो वा नवभ्य उत शी जसो यथार्हतया
तत औङ आप एव च नपुंसकाज्जश्शसोः शिरेव तथा
अष्टाभ्य औश्च षड्भ्यो लुक् चैव नपुंसकात्स्वमोरभंतः

अदेङ्डतरादिभ्योऽपि च पंचभ्यश्छंदसीतरान्नैव
संदेहरहितभावात्तत एव ङेसोऽश्च युष्मदस्मभ्याम्
तत एव ङेप्रथमयोरमेव केवलमिति स्वयं स्पष्टम्
न शसस्तथा भ्यसोऽभ्यं पंचम्या अत्तथैकवचनस्य
तत एव साम आकं साक्षात्तत आत औ णलश्चापि
तुह्योश्च तातङाशिष्यन्यतरस्यां शतुर्वसुश्च विदेः
क्त्वोऽनञ्पूर्वसमासे ल्यप् स्याच्छंदस्यसंशयं क्त्वाऽपि
तत एव सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया यथायथं क्रमशः
डाड्यायाजालोऽपि च सुपामो मश् तथैव सुस्पष्टम्
तश्चात्मनेपदेषु स्याल्लोपः केवलं ध्वमो ध्वाच्च
एनं च यजध्वेत्यपि तात्तस्य च तप्तनप्तनथनाश्च
तत एवेदंतो मसियक् क्त्वश्चेष्टीनामित्यपि स्पष्टम्
स्नात्व्यादयश्च पश्चात्केवलमेवाज्जसेरसुक् साक्षात्
क्यच्यात्मप्रीतावप्यश्वलवणवृषपुरःसराणां च
सुद् सर्वनाम्न आमि त्रेस्त्रय एवेति सम्यगवगम्यम्
ह्रस्वांतान्नद्यंतादाबंतात्केवलं नुडंगात्स्यात्
तत एव षट्चतुर्भ्यश्छंदसि च ग्रामणीश्रियोः साक्षात्
पादांते गोरिदितो नुम्धातोश्चैव शे मुचादीनाम्
मस्जिनशोर्झलि साक्षादेव रधिजभोरचि स्वयं स्पष्टम्
नेड्व्यलिटि रधेश्च रभेरशब्लिटोरुत लभेस्तथाऽऽङो यि

केवलमुपात्प्रशंसन उपसर्गात्खल्घञोरसंदेहम्
न च केवलदुःसुभ्यां भवेद्द्विभाषा स्फुटैव चिण्णमुलोः
तत एव सर्वनामस्थानेऽधातोरसंशयमुगिदचाम्
अपि च युजेरसमासे क्लीबस्य झलच ईकोऽचि च विभक्तौ
स्याद्धालवस्य पुंवद्भाषितपुंस्कं ध्रुवं तृतीयादौ
तत एव चास्थिदधिसक्थ्यक्ष्णां सुस्पष्टमप्यनङुदात्तः
छेदेऽपि दृश्यत ई तथा द्विवचने शेतुर्न चाभ्यस्तात्
क्लीबस्याच्छीनद्योर्नुम्नित्यं शप्श्यनोरनडुहः सौ
अपि दक्स्वसस्वतवसां छंदसि दिवौदसंशयं स्पष्टम्
आच्च पथिमथ्यृभुक्षां स्थान इतोऽत्सर्वनामपदपूर्वे
थोऽन्थष्टेर्भस्य भवेल्लोपः पुंसोऽसुङेव णिद्रोतेः
साक्षान्नलुत्तमो वा यथायथं सख्युरप्यसंबुद्धौ
सावनङेवमूदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च निःशंकम्
तृज्वत्क्रोष्टुः साक्षात्स्त्रियां विभाषाऽन्यथो तृतीयादौ
भवति चतुरनडुहोरामुदात्त आवश्यकोऽमि च संबुद्धौ
ऋत इद्धातोः केवलमुपधाया अप्युदोष्ठ्यपूर्वस्य
बहुलं छंदसि साक्षादित्येवानुक्रमात्समवधेयम्

७—द्वितीयः पादः

सिचि[1] वृद्धिश्च परस्मैपदेष्वतो[2] ल्रावधेरसंदेहम्
साक्षाद्[3]दत्रजहलवसानस्याचो यथायथं नेटि[4]
क्रमशो म्[5]ह्यंतक्षणश्वसजागृ[6]ध्येदितामसंदेहम्
ऊर्णोतेश्च[7] विभाषाऽप्यँतो हलादेर्लघोर्वा[8]र्शि कृतीण्न
साक्षात्तितुत्रतथसिषु[9] सुसरकसेषु च यथार्हतः स्पष्टम्
एंकाचो[10]ऽप्यनुदात्तादुपदेशे केवलं श्र्युकश्च[11] किति
स्याद्द्रह्[12]मुहोः सनि कृ[13]सृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि क्रमशः
निष्ठा[14]यां श्वीदित उत[15] यस्य विभाषाऽऽदि[16]तश्च निःशंकम्
केवलमेव विभा[17]षा साक्षाद्भावादिकर्मणोरनयोः
क्षुब्धस्वांतध्वांतप्रभृतिष्वपि धृ[18]षिशसी[19] च वैयात्ये
स्थू[20]लबलयोर्दृढः परि[21]वृढः प्रभौ गहन[22]कृच्छ्रयोश्च कषः
घृ[23]षिरविशब्दन एवाप्यँदे[24]स्तत एव संनिविभ्यश्च
सुस्पष्टमो[25]विदूर्ये ह्यभेस्तथा णे[26]श्च वृत्तमध्ययने
वाँ[27] दांतशांतदस्तस्पृष्टप्रच्छन्नपूर्णसुज्ञप्ताः
संदेहरहितभावात्त्वरँ[28]रुष्यमसंघुषास्वनामेव
लोमँ[29]सु हृषेरँ[30]पचितश्छंदसि[31] च हु ह्वरेरसंदेहम्
अँ[32]परिहृताश्च सोमे[33] ह्वरितः साक्षाद्यथायथं स्पष्टम्
ग्रसितँस्कभितस्तभितोत्तभितप्रभृतीत्यपि स्वयं बोध्यम्

स्यादीर्घधातुकस्य ध्रुवमेव यथावदिड्वलादेश्च
स्यात्स्नुक्रमोश्च साक्षाद्यथायथमनात्मनेपदनिमित्ते
दीर्घोऽलिटिग्रहो वाँ वृतो नँ लिङि स्फुटं परिज्ञेयम्
साक्षात्सिचिँ च परस्मैपदेषु पश्चाद्यथावदिदँ सनि वा
तत ओत्मनेपदेषु स्पष्टतया लिङ्सिचोरिति निबोध्यम्
तत्पश्चाद्दँत एव च संयोगादेरसंशयं साक्षात्
स्यात्स्वरँतिसूतिसूयति धूञूदित एव वा रँधादिभ्यः
तत एव निरः कुष इण्निष्ठायां तीषँसहलुभरुषरिषः
अपि च सनीवंतर्धभ्रस्जश्रिस्वृयुपुरःसराणां स्यात्
क्तँवानिष्ठयोः क्लिशः स्यात्पूङो वँसतिक्षुधोरिडेव तथा
अंचेः पूजायामपि लुभो विमोहन इति स्वयं स्पष्टम्
जॄव्रश्च्योः क्त्वँयुदितो वा से ऽसिचि कृतचृततृदच्छृदनृतश्च
स्यादिदँगमेः परस्मैपदेषु नँ चतुर्भ्य एव वृभ्यश्च
तांसि क्रृपोऽचँस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्यसंदेहम्
अप्यँत्वत उपदेशे भारद्वाजस्य केवलमृतश्च
भवति बँभूथजगृभ्मातंथसुववर्थ चैवमिति निगमे
अथ सृजिदृशोर्विभाषा व्ययतेरत्तेस्तथेङ् भवेदर्तेः
पश्चाद्वँस्वेकाजाद्धसां विभाषैव गमहनविदविशाम्
संदेहरहितभावात्तदनंतरमपि सनिँससनिवांसम्
सुस्पष्टमृद्धँनोः स्ये केवलमंजेः सिचि स्वयं साक्षात्

स्तुसुधूञ्भ्यश्च परस्मैपदेषु सँक् चैव यमरमनमाताम्
स्यात्पूङ्स्मिरंज्वशां सनि किरश्च पंचभ्य एव निःशंकम्
अपि सार्वधातुके रुदपुरःसरेभ्यो यथायथं साक्षात्
ईशः स एव केवलमीडजनोर्ध्वे च सर्वमनवद्यम्
भवति लिङोऽनंत्यस्य सँलोपोऽतो येय आत एव ङितः
आनेमुगपीदासो ह्यष्टन आ केवलं विभक्तौ स्यात्
हलि रायोऽनादेशे यथायथं युष्मदस्मदोरेव
संदेहरहितभावात्तदनंतरमेव च द्वितीयायाम्
प्रथमायाश्च द्विवचन उत भाषायां यथार्हतो योऽर्चिः
शेषे लोपश्च मपर्यंतस्य द्विवचने युवावौ च
जसि यूयवयौ त्वाहौ सौ ङेयि च तथैव तुभ्यमह्यौ स्तः
ङसि तवममौ त्वमावप्येकवचन एव केवलं साक्षात्
उत्तरपदयोः प्रत्ययपूर्वकयोस्त्रिचतुरोरसंदेहम्
तिसृचतसृ च स्त्रियामचि र ऋतः स्यादित्यसंशयं बोध्यम्
जरसेव जरायाः स्यादन्यतरस्यां यथायथं साक्षात्
त्यदाद्यभृतीनामः कः किमश्च कुतिहोस्तथैव च क्वाति
तत एव तदोः सः सावनंत्ययोरदस औ सुलोपश्च
इदमो मो दो यः सावयिदः पुंस्यप्यनोप्यकः साक्षात्
हलि लोपश्च मृजेरपि वृद्धिरचो ञ्णिति यत उपधायाश्च
स्याच्चाद्धितेष्वचामप्यादेः किति चेति सर्वमवधेयम्

७—तृतीयः पादः

तत एव देविका शिंशपा तथा दीर्घसत्रमपि साक्षात्
श्रेयश्च दित्यवाडित्येतेषामात्क्रमेण पंचानाम्
तत्पश्चाद्यादेरिय इति केकयमित्रयुप्रविलयानाम्
न पदांताभ्यां यत्राभ्यां पूर्वौ तु यथावदेव ताभ्यामैच्
द्वारादीनां च न्यग्रोधस्य च केवलस्य निःशंकम्
न च कर्मव्यतिहारे साक्षात्स्वागतपुरःसराणां च
श्वादेः स्यादिञि केवलमन्यतरस्यां तथा पदांतस्य
उत्तरपदस्य केवलमेवावयवादतोरसंदेहम्
तदनु सुसर्वार्धाज्जनपदस्य साक्षादिशोऽप्यमद्राणाम्
प्राचां च ग्रामाणां नगराणामेव केवलं स्पष्टम्
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य यथायथं परिज्ञेयम्
वर्षस्य चाभविष्यत्यार्यैरार्याध्वनैवमवधार्यम्
परिमाणांतस्य यथावदसंज्ञाशाणयोरसंदेहम्
जे प्रोष्ठपदानां हृद्भगसिध्वंते पदस्य पूर्वस्य
स्यादनुशतिकादीनामपि साक्षादेव देवताद्वंद्वे
नद्रस्य परस्य तथा दीर्घाद्रुणस्य केवलं स्पष्टम्
प्राचामपि नगरांते साक्षादेवं यथावदवधेयम्
अप्युत्तरं विभाषितमेव वलजधेनुजंगलांतस्य
स्यात्परिमाणस्यार्धात्पूर्वस्य तु वा परस्य नातश्च

ढे स्यात्प्रवाहणस्य प्रायस्तत्प्रत्ययस्य च स्पष्टम्
नञ ईश्वरकुशलनिपुणपुरःसराणामसंशयं साक्षात्
नियतं यथातथयथापुरयोः पर्यायवर्त्मनैव तथा
तत एव हेनस्तोऽचिण्णलोश्च युक् चिण्कृतोरथो आतः
नोदात्तविधानस्य च मांतस्यानाचमेश्च जनिवध्योः
अर्तिह्वील्रीक्नूयीक्ष्माय्यातामसंशयं पुग्णौ
अपि शाच्छासाह्वाव्यावेपां युग्वो विधूनने जुक् च
अन्यतरस्यां स्नेहविपातन उत नुग्लुकौ ध्रुवं लीलोः
हेतुभये च भियः षुक् स्फायो वस्तः शदेरथो अगतौ
रुह उत पोऽन्यतरस्यामिति सुविचार्य यथावदार्यजनैः
प्रत्ययनिष्ठात्कादपि पूर्वस्यातो भवेदिदाप्यसुपः
न च यासयोरुदीचामातः स्थानेऽप्युत यकपूर्वायाः
भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वाः साक्षान्नञ्पुरःसराणां च
स्पष्टमभाषितपुंस्कादाचार्याणां तथाऽऽच्च ठस्येकः
ध्रुवमिसुसुक्तांतात्कश्चेजोरपि कु धिण्यतोरसंदेहम्
स्यान्न्यंक्वादीनामपि हंतेर्ञ्णन्नेषु चैव होऽभ्यासात्
हेरचङि सन्लिटोर्जेश्वशे विभाषा तथैव नेर्क्वादेः
तत एवाजिव्रज्योरपि पाण्युपतापयोर्भुजन्युब्जौ
यज्ञांगे ह्वनुयाजः प्रयाज उत सर्वथा गतौ वंचेः
ओकः उचः के साक्षादपि ण्ये आवश्यके न संदेहः

यजयाचरुचप्रवचप्रभृतेश्च वचोऽप्यशब्दसंज्ञायाम्
पश्चादपि प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थ एव निःशंकम्
भोज्यं भक्ष्ये घोर्वा लोपो लेट्योतो ईर्यते श्यनि च
क्सस्याचि लुग् दुहादिहप्रभृतीनां वाऽऽत्मनेपदे दंत्ये
दीर्घ श्यन्यष्टानां शमां ष्ठिवुक्लमुचमां शिति स्पष्टम्
साक्षात्क्रमः परस्मैपदेषु चैवेषुगमियमां छः स्यात्
अपि पाघ्राप्रभृतीनां पिबजिघ्रपुरःसराः समवगम्याः
जॉ ज्ञाजनोस्तथैव ष्वांदीनां ह्रस्व एव निःशंकम्
मीनातेर्निगमे गुणे एव मिदेर्जुसि च केवलं स्पष्टम्
तत एव सार्वधातुक उतार्धधातुक इति स्फुटं वोध्यम्
जॉग्रोऽविचिण्णलादिषु लघूपधस्य ध्रुवं पुगंतस्य
नाभ्यस्तस्याचि पिति स्पष्टतया सार्वधातुके साक्षात्
तिङि भूसुवोरुतो लुकि हलि वृद्धिः केवलं न संदेहः
ऊर्णोतेश्च विभाषा गुणोऽप्यपृक्ते च तृणह इम् ब्रुव ईट्
यङि उत तुरुस्तुशम्यम इत्येवं सार्वधातुके साक्षात्
अस्तेः सिचोऽपृक्तेऽपि च्छंदासि बहुलं रुदश्च पंचभ्यः
संदेहरहितभावात्केवलमेवार्टे च गार्ग्यगालवयोः
अद एव च सर्वेषां दीर्घोऽतो याञि सुपि क्रमेण तथा
बहुवचने झल्येदोस्युताङि चापस्तथैव संबुद्धौ
ह्रस्वोऽबार्थकनद्योर्ह्रस्वस्य गुणो यथायथं जॉसि च

ऋत एव सर्वनामस्थाने ङौ चापि घेर्ङिति स्पष्टम्
आण्नद्या याडापो ह्रस्वश्चतथैव सर्वनाम्नः स्याद्
भवति तृतीयायाश्च विभाषा साक्षात्तथा द्वितीयायाः
ङेरान्नद्याम्नीभ्यः स्पष्टमिदुभ्यां तथौच्च घेरच्च
आङश्च नास्त्रियामिति पूर्णः सप्तमतृतीयपादोऽयम्

७--चतुर्थः पादः

णौ चङ्यणुरुपधायाः शास्तेर्नाग्लोपिनोऽप्यसाद्वदिताम्
भासभ्राजादीनामन्यतरस्यामिति स्वयं स्पष्टम्
लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य च तिष्ठतेरिदेव तथा
वा जिघ्रतेरुतोऽर्ऋन्निर्त्यं छंदसि दिगिलिटिदयतेः स्यात्
संयोगादेर्गुण ऋत ऋच्छत्यृतां यथाथथं बोध्यम्
शृदृप्रां ह्रस्वो वा केऽणस्तदनंतरं न कप्येव
ओपोऽन्यतरस्यां गुण ऋदशोऽङि थुगस्यतेरसंदेहम्
श्वयतेरः पुम्पत उम्वचो गुणः सार्वधातुके शीङः
यिक्ङित्यय ङुपसर्गादुतोहतेर्ह्रस्व एव लिङ्यतेः
संदेहरहितभावाद्घोऽकृत्सार्वधातुकाभिधयोः
च्वौ चैव रीङृतोऽपि च सुस्पष्टतयैव रिङ्शयग्लिङ्क्षु
केवलमर्तेश्च तथा संयोगादेर्भवेद्गुणः साक्षात्

षड्ऽप्यपि तत ई ध्वोधमोरस्यं च्वौ क्वयाचि तथैव तत्पश्चात्
तत एव चाशनायोदन्यधनाया यथार्हतः स्पष्टम्
साक्षादेव बुभुक्षापिपासयोरपि यथायथं गर्धे
छंदसि नापुत्रस्य च वृषण्यतिरिषण्यतिप्रभृत्येव
अश्वाघस्यादेव च कांठक उत देवसुम्नयोर्यजुषि
कव्यादेर्लोप ऋचि द्यैत्यादीनां तथैव चेत्ति किति
शाच्छोरन्यतरस्यां हिश्वे दधातेस्तथा जहातेः क्तिव
छंदसि च विभाषा वसुधितसुधितधिषीयनेमधितधिष्व
दोदद्धोरप्यचं उपसर्गात्तोऽपो भि केवलं साक्षात्
सेः स्यार्धधातुके स्यात्तासस्त्योर्लोप उत रि च हे एति
यीवर्णयोश्च दीधीवेव्योः सन्यच इसेव मादीनाम्
आप्ज्ञप्यृधां भवेदीद्यथायथं दंभ इच्च निःशंकम्
केवलमकर्मकस्य च मुचो गुणो वा यथावदिति बोध्यम्
लोपोऽभ्यासस्यात्र हस्वः शेषो हलादिरेव तथा
शर्पूर्वाः खय एव च कुहोश्चुरपि न कवतेर्यङि स्पष्टम्
छंदसि कृषेस्तथैव च दीर्घादिप्रभृति केवलमुपेयम्
उरदेव संप्रसारणमसंशयं केवलं द्युतिस्वाप्योः
व्यथ उत लिटि दीर्घ इणः कित्यंत आदेरसंशयं स्पष्टम्
तस्मान्नुड् द्विहलः स्यादश्नोतेश्च भवतेर एव तथा
निगमे च सस्नुवेत्यपि निजां त्रयाणां गुणस्तथैव श्लौ

अपि च भूँआमित्साक्षादैँर्तिपिपर्त्योश्च सर्वमनवद्यम्
पश्चाद्धुँलं छंदासि सँन्यत ओःकेँवँलं पुयण्ज्यपरे
स्रिँवतिशृणोतिद्रवतिप्रभृतीनां वाऽपि यँङ्लुकोश्चगुणः
दीर्घोऽकिँतँस्तथैव च नीग्वंचुँस्रंसुपूर्वकाणां च
संदेहरहितभावान्निँगतोऽप्येवानुनासिकांतस्य
जँपजभभंजादीनां क्रमाच्चरँफलोस्तथोर्त्परस्यातः
तदनंतरं यथावँत्ति च केवलमेव रीगृँदुपधस्य
लुँकि रुग्रिकावृँतः सँन्वल्लघुनि च चङ्परेऽप्यनग्लोपे
दीर्घो लघोर्यथायथमँत्स्मृत्वरदृपुरःसराणां च
तत एव वेष्टिचेँष्टयोर्भवेद्विभाषाऽवसान ई चैँ गणः

इति सप्तमोऽध्यायः ।

(आर्यासंख्या १०५)

अथाष्टमाध्याये

प्रथमः पादः

सँर्वस्य द्वे परेमाम्रेडितमपि तस्य तावदँनुदात्तम्
अपि निँत्यवीप्सयोस्तत एव पँरेर्वर्जने न संदेहः
स्युः पाँदपूरणे प्रसमुपोद उँपरिमुखराश्च सामीप्ये
आँमंत्रितस्य वाक्यप्रभृतेः संमतिपुरःसरेष्वेव

केवलमेकं च बहुव्रीहिवदेव ध्रुवं तथाऽऽबांधे
अपि कर्मधारयवदुत्तरे प्रकारे गुणवचनस्यैव
साक्षादन्यतरस्यां प्रियसुखयोरेव केवलमकृच्छ्रे
अपि च यथास्वे हि यथायथं रहस्यादिषु ध्रुवं द्वंद्वम्
साक्षात्पदस्य च पदादनुदात्तं सर्वमप्यपादादौ
संदेहरहितभावात्केवलमामंत्रितस्य च स्पष्टम्
षष्ठ्या तथा चतुर्थ्या द्वितीययाऽपि च विशिष्टयोरनयोः
स्तो युष्मदस्मदोरपि वानावावेव केवलं साक्षात्
वचनस्य वस्नसौ बहुपूर्वस्य च तेमयौ तदितरस्य
निःसंदेहतया स्तस्त्वामावेव स्वयं द्वितीयायाः
न चवाहाहैवयुते स्पष्टमनोलोचने च पश्यार्थैः
प्रथमायाश्च विभाषा यथायथं केवलं सपूर्वायाः
स्युश्च तिङो गोत्रादीन्याभीक्ष्ण्ये कृत्सने तथाऽवश्यम्
तिङ्तिङो न चेल् लुट् स्यात्स्वयं निपातैर्यदिप्रभृतियुक्तम्
प्रत्यारंभे च नह प्रश्ने सत्यं विलोमभावेऽगात्
हि च सोकांक्षं छंदस्यनेकमपि यावदाद्ययथाभ्याम्
पूजायां नानंतरमप्युपसर्गव्यपेतमेव तथा
तत्पश्चात्पूजायां तत एव तुपश्यपश्यताहैश्च
केवलमंहो विभाषा शेषे च पुरा तथा परीप्सायाम्
नन्वित्युतैषणानुज्ञायामित्यपि यथाथं स्पष्टम्

ध्रुवमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं किं केवलं क्रियाप्रश्ने
लोपे च विभाषा लृट् प्रहास उत मन्य एहि सुस्पष्टम्
तत एव जोत्वपूर्वं किंवृत्तमथो चिदुत्तरं चैव
आहो अथो उताहो अनंतरं शेषं एव च विभाषा
गत्यर्थकलोटा लृण्न स्याच्चेत्कारकं हि सर्वान्यत्
लोट् च तथैव विभाषितमनुत्तमं सोपसर्गमपि हंत
एकांतरमामंत्रितमनंतिके ह्याम एव निःशंकम्
छंदसि यद्धितुपरमपि चेनचित्ताद्धितपुरःसरेष्वगतेः
चादिषु च चेवायोगे प्रथमा हेति ध्रुवं क्षियायां स्यात्
विनियोगे चाहेत्यवधारणमपि चाहलोप एवेति
तत एव चादिलोपे यथायथं केवलं विभाषैव
छंदसि वैवावेत्यप्येकान्याभ्यां तथा समर्थाभ्याम्
नित्यं यद्वृत्तादप्यनुक्रमात्सर्वमेवमवधेयम्
काष्ठादिभ्यः पूजितमनुदात्तं पूजनादसंदेहम्
तत एव सगतिरपि तिङ् स्यात्कुत्सन एव सुप्यगोत्रादौ
गतिरेव गतौ साक्षात्तिङि चोदात्तवति सर्वमवधेयम्
केवलमेवामंत्रितमपि पूर्वमविद्यमानवद्भवति
नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमेतत्स्यात्
साक्षाद्विशेषवचने विभाषितं स्पष्टमेव बहुवचनम्

८—द्वितीयः पादः

पूर्वत्रासिद्धं सुष्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति नलोपः
नᳫ मु ने ह्रᳫनुदात्तस्य स्वरितः स्वरितस्य यण उदात्तस्य
ऍकादेश उदात्त उदात्तेनेति स्वयं समवधेयम्
साक्षात्स्वरितो वा स्यादनुदात्ते केवलं पदादौ सः
तत एव नᳫलोपः स्यात्साक्षात्प्रातिपदिकावसानस्य
नᳫ ङिसंबुध्योश्च मंतोर्मादुपधायाश्च वोऽयवादिभ्यः
झᳫयं एव च संज्ञायामौसंदीवद्रुमण्वदाद्येव
उदᳫधावथो उदन्वानᳫराजन्वान्स्पष्टमेव सौराज्ये
छंदसि चेरो नुडᳫनो नाᳫद्धस्य च केवलं कᳫपो रो लः
तत एव चायᳫतावुपसर्गस्य ग्रो यᳫङि ह्रᳫचि विभाषा
अपि धांकᳫयोः परेः स्यात्संयोगांतस्य केवलं लोपः
रᳫात्सस्य धि च झलि झलो ᳫहस्त्रादंगादवश्यमिटि ईटि
स्कोः स्यात्संयोगाद्योरंते चोः कुस्तथैव हो ढश्च
दीदेर्धातोर्घश्च ध्रुवं दुᳫहमुहष्णुहाᳫिहां वा स्यात्
तत एव नᳫहो धः स्यादᳫोहस्थः केवलं न संदेहः
रᳫाजभ्रस्जसृजमृजव्रश्चयजादिᳫछशां ष एव भवेत्
बᳫश एकाच उत स्ध्वोः स्यात्केवलमेव भष्झषंतस्य
साक्षाद्धᳫस्तथोरपि झᳫलां जशोऽते झᳫषस्तथोर्धोऽधः
कᳫः सि षढोश्च रᳫदाभ्यां निष्ठातो नश्च दश्च पूर्वस्य

संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति स्फुटं सर्वम्
ल्वादिभ्य ओदितश्च क्षियोऽपि दीर्घाच्छ्च एव चास्पर्शे
अनपादानेऽचोऽपि च दिव एव स्पष्टमविजिगीषायाम्
निर्वाणोऽवाते कः शुषः पचो वश्च मस्तथा क्षायः
प्रस्त्योऽन्यतरस्यां क्रुशफुल्लोल्लाघप्रभृत्यनुपसर्गात्
अन्यतरस्यामुदत्राघ्रान्हीनुदविदेभ्य एव तथा
ध्यारख्यापॄमूर्छिमदां न प्रत्ययभोगयोः स्फुटं वित्तः
साक्षाद्भित्तं शकलं स्यात्केवलमाधमर्ण्य एवर्णम्
छन्दसि नसत्तसूर्तानिषत्तानुत्तप्रतूर्तगूर्तानि
क्विन्प्रत्ययस्य कुर्वा नशेश्च मो नो यथायथं धातोः
म्वोः ससजुषो रुरवयाः स्फुटं तथा श्वेतवाः पुरोधाश्च
अहनसुपि च रश्छन्दस्युताम्नरूधरवरित्युभयथा स्यात्
सपदि भुवश्च महाव्यात्तेस्तथा वसुपुरःसराणां दः
तत एव तिप्यनस्तेर्धातोरुर्वा सिपि स्वयं दश्च
वोरुपधाया दीर्घः स्यादिक उत हलि यथावदुपधायाम्
न भकुर्छुरामसंशयमदसोऽसेर्दादु दो म एव तथा
निःशंकमेतं ईद्धहुवचने वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः
प्रत्यभिवादेऽशूद्रे दूराध्दूते च केवलं स्पष्टम्
हैहेप्रयोग एव च यथायथं हैहयोरसंदेहम्
एकैकस्याप्यनृतो गुरोरनंत्यस्य केवलं प्राचाम्

अप्योर्मभ्यादाने ये मखकर्मणि तथैव टेः[८९] प्रणवः
यांज्यांतश्च प्रेष्यश्रोषड्ब्रूह्यावहप्रभृत्यादेः
अग्नीत्प्रेषण एव च परस्य केवलमिति स्वयं ज्ञेयम्
निःसंशयं विभाषा पृष्टप्रतिवचन एव हेश्च भवेत्
दंडेचानुयोग एव च भर्त्सन आम्रेडितं तथा साक्षात्
अंगयुतं चैव तिङाकांक्षं साक्षाद्विचार्यमाणानाम्
भाषायां पूर्वं तु प्रतिश्रवण एव केवलं स्पष्टम्
अपि च भवेदनुदात्तं प्रश्नांते चाभिपूजिते साक्षात्
अपि चिदिति[१०१] चोपमार्थे प्रयुज्यमाने न संशयोऽस्त्यत्र
ओसीदुपरिस्विदिति स्वरितं ह्याम्रेडितेऽप्यसूयादौ
तत एव च क्षियाशीः प्रैषेषु यथायथं तिङाकांक्षम्
स्पष्टमनंत्यस्यापि स्यात्प्रश्नाख्यानयोरवश्यतया
तदनंतरं पुनावप्यैचश्चैवेदुतावसंदेहम्
केवलमेचोऽदूराध्दूते निःशंकमप्रगृह्यस्य
पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्य साक्षादपीदुतौ स्याताम्
तत एव तयोर्यावचि निःसंशयमेव संहितायां च

८—तृतीयः पादः

छंदसि संबुद्धौ मतुवसो रु वोऽत्रानुनासिकः प्राचः
ओतोऽटि च नित्यमनुस्वारोऽप्यनुनासिकात्परः साक्षात्

समः एव सुटि पुंमः खय्यंपर उत नोऽप्रशाञ् छवि स्पष्टम्
तत एवोर्भयथर्क्षु च दीर्घादड्व्यपि समानपादे स्यात्
नॄन् पे स्वेतवान्पायौ कानाम्रेडित इति क्रमादेव
ढोढे लोपो रो रि च खरवसाने विसर्जनीयश्च
रोः सुप्यघो भगो भो योऽशि यथोचिततयाऽप्यपूर्वस्य
अपि शाकटायनस्य स्पष्टतया व्योर्लघुप्रयत्नतरः
लोपः शाकल्यस्याप्योतो गार्ग्यस्य विशदमुञि च पदे
हलि सर्वेषां मोऽनुस्वारो झलि नस्तथाऽपदांतस्य
मो राजि समः क्वौहे मपरे वा नपर एव नः साक्षात्
ङोः कुक्टुक्शरि धुट् सि ड उत नाशितुगेव केवलमवश्यम्
ह्रस्वान्ङमोऽप्यचिङमुण्नित्यं मय उञ उत स्फुटं वो वा
संदेहरहितभावात्स एव च स्याद्विसर्जनीयस्य
साक्षाद्विसर्जनीयः सुस्पष्टतयैव शर्परे शरि वा
कुप्वोः ५क५पौ च स्तः सोऽपदादाविणः ष एव स्यात्
गत्योश्च नमस्पुरसोः प्रत्ययभिन्नस्य चेदुदुपधस्य
तिरसोऽन्यतरस्यां च द्विस्त्रिश्चतुरिति तथैव कृत्वोऽर्थे
इसुसोः सामर्थ्येऽनुत्तरपदगस्य च समास उत नित्यम्
अत एव कृकमिकंसप्रतृतिषु चानव्ययस्य निशंकम्
तत एवाधःशिरसी पदे च कर्मकादिषु स्फुटं सर्वम्
छंदसि वा स्यादप्राम्रेडितयोरनादितेश्च कःप्रभृतौ

पंचम्याश्च परावध्यर्थे पातौ चैं केवलं बहुलम्
षष्ठ्याँः पतिपुत्रपदप्रभृतिषु चानुक्रमादिडाँया वा
केवलमपदांतस्य स्यान्निःसंदेहमेव मूर्धन्यः
साँडः सहेः स इँण्कोर्व्यवाँय उत नुम्विसर्जनीयशराम्
आँदेशप्रत्यययोरसंशयं शाँसिवसिघसीनां च
स्तौतिण्योरेव च षण्यभ्यासाँत्सः स्विदिस्वदिसहीनाम्
प्रागेव सितादप्यड्व्यवाय उत केवलं स्वयं स्पष्टम्
स्थादिष्वभ्यासेनाभ्यासस्य तथैव सम्यगवगम्यम्
उपसर्गाच्च सुनोतिप्रभृतीनामेवमेव निर्णेयम्
सादिरप्रतेस्तथैव स्तन्भेश्चावात्समीपसंश्रययोः
वेर्भोजने स्वनः स्यात्सेवादीनां तथा परिनिविभ्यः
पश्चाच्च सिवादीनां निःसंशयमेव वाऽड्व्यवायेऽपि
अप्राणभृत्स्वनुविपर्याभिनिभ्यः स्यंदतेरसंदेहम्
वेश्चैवानिष्ठायां स्कंदेस्तदनंतरं परेश्चापि
तत एव परिस्कंदः साक्षात्प्राच्यभरतेष्ववश्यतया
तत एव निर्निविभ्यः साक्षात्स्फुरतेर्यथा तथा स्फुलतेः
नित्यं वेः स्कभ्नातेरपि षीध्वं लुङ्लिटामिणो धोऽङ्गात्
तत एव विभाषेटः साक्षात्संगोऽगुलेः समासेऽपि
भीरोः स्थानं स्तोमस्तुत्सोमाः केवलं तथैवाग्नेः
संदेहरहितभावाद्यथायथं ज्योतिरायुषः स्तोमः

साक्षान्मातृपितृभ्यां स्वसेति चावश्यमेव विज्ञेयम्
केवलमन्यतरस्यांसाक्षान्मातुः पितुः पदाभ्यां स्यात्
तदनंतरं क्रमेण स्तनोऽभिनिस एव शब्दसंज्ञायाम्
उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर इति स्फुटं बोध्यम्
साक्षात्सुपिसूतिसमाः सुविनिर्दुर्भ्यो यथायथं स्पष्टम्
कौशल उत निनदीभ्यां स्नातेः सूत्रं तथा प्रतिष्णातम्
गोत्रे कपिष्ठलः स्यात्केवलमेवाग्रगामिनि प्रष्ठः
विष्टरे आसनतर्वोश्छंदोनाम्नि स्थिरो गवियुधिभ्याम्
विकुशमिपरिभ्य एव स्थलमंबादिभ्य एव च स्थः स्यात्
तत एव सुषामादिष्वगोदसंदेहमिति संज्ञायाम्
नक्षत्राद्वा ह्रस्वात्तादावपि तद्धिते यथायोग्यम्
निसः एवानासेवन उत तपतौ केवलं न संदेहः
अपि युष्मत्तत्प्रभृतिष्वंतःपादं यजुष्युतैकेषाम्
स्तोमस्तुतयोश्छंदासि पूर्वपदात्सुञ इति स्फुटं बोध्यम्
अन एव सनोतेरपि पूतनर्ताभ्यां सहेरसंदेहम्
स्पृशिरपरसृपिसृजिस्पृहिसवनादीनां न सात्पदाद्योश्च
तत एव सिचो यङ्यपि यथायथं सेधतेर्गतौ साक्षात्
पश्चान्निस्तब्धोऽपि च केवलमेव ध्रुवं प्रतिस्तब्धः
सोढः स्तंभासिवसहां चङि च स्थसनोस्तथैव च सुनोतेः
लिटि च परस्य सदेरपि तत्त्वं जिज्ञासुभिः परिज्ञेयम्
तत एव निर्व्यभिभ्यश्छंदासि निःशंकमद्व्यवाये वा

८—चतुर्थः पादः

तत एव रेषाभ्यां नो णः साक्षात्केवलं समानपदे
स्पष्टतयाऽट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाय एवेत्यवश्यमवधेयम्
पूर्वपदात्संज्ञायामगो वनं चैव मिश्रकादिभ्यः
स्पष्टमसंज्ञायामपि निष्प्रांतःशरपुरःसरेभ्यश्च
ओषधिवनस्पतिभ्यः स्फुटं विभाषाऽह्न एव चादंतात्
अप्र्याहिताच्च वाहनमपि पानं देश एव निःशंकम्
वा भावकरणयोश्च विभक्तौ प्रातिपदिकांत उत नुमि च
एकाजुत्तरपद उत णः कुमति च केवलं न संदेहः
असमासेऽप्युपसर्गान्निःसंशयमेव णोपदेशस्य
हिनु मीनाऽऽनि च लोप्नेर्गदनदपतपदघुमादिषु तथैव
शेषे भवेद्विभाषा स्फुटमकखादावषांत उपदेशे
अनितेरंतः उभौ साभ्यासस्यात्पूर्वकस्य हंतेश्च
तदनंतरं वमोर्वा ह्रांतरदेशेऽयनं तथा साक्षात्
छंदस्यवग्रहादत उत धातुरथोरुषुभ्य एव च नः
उपसर्गाद्बहुलं कृत्यचो विभाषैव णेरसंदेहम्
अपि च हलश्चेजुपधात्सनुम इजादेर्यथायथं बोध्यम्
वा निंसनिक्षनिंदां नः च भाभूपूरुःसराणां स्यात्
तत एव षात्पदांतात् षान्तस्य नशेस्तथा पदांतस्य
साक्षात्पदव्यवाये क्षुभ्नादिषु च स्फुटं श्नुनाँ श्नुः स्तोः

तदनंतरं ष्टुना ष्टुर्न पदांताट्टोरनां षि तोः शौच्च
अनुनासिकेऽनुनासिक एव यरो वाऽप्यचो रहाभ्यां द्वे
अनाचि तथा नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य चोप्यचि शरः स्यात्
अथ शाकटायनस्य त्रिप्रभृतिषु केवलं समवगम्यम्
शाकल्यस्य च सर्वत्रोचार्याणां यथायथं दीर्घात्
जश्शसि झलां तथैवाभ्यासे चर्च खरि वावसानेऽपि
तदनंतरमनुनासिक एव निरंतरमणोऽप्रगृह्यस्य
ययि च परसवर्णोऽनुस्वारस्य तथैव वा पदांतस्य
तत एव तोर्ल्युदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य केवलं साक्षात्
झय उत होऽन्यतरस्यां शश्छोऽटि हलो यमां यमि च लोपः
झर एव झरि सवर्णे स्वरित उदात्तादुतानुदात्तस्य
स्पष्टमगार्ग्यादेर्नोदात्तस्वरितोदयं भवेद् अं अ च

' शक उदधिरामवसुभूमिते व्यरचि वालुकेश्वरक्षेत्रे ।
श्रीमत्यष्टाध्यायीसूत्रार्यादशशती मयूरभुवा ॥ १ ॥ '

इति ८-चतुर्थः पादः ।

(आर्यासंख्या ९७)

(अष्टाध्याय्यार्यासंख्या १०४०).

इति श्रीमद्वालुकेश्वरक्षेत्रनिवासिना छत्रेकुलोत्पन्नमयूरेश्वर-
सून्वात्मारामशर्मणा प्रणीता श्रीमदष्टाध्यायीसूत्रार्यासहस्री
संपूर्णा.

श्रीवालुकेश्वरार्पणमस्तु.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ श्रीमत्परिभाषार्यासप्ततिः ।

अथ मंगलम्.

श्रीमंगलमूर्तिं श्रीसरस्वतीं श्रीगुरूंस्तथा ध्यात्वा ।
श्रीमत्परिभाषार्यासप्ततिरारभ्यते मयूरभुवा ॥१॥
वाक्यकृतं वररुचिमिह पतंजलिं भाष्यकारमेव तथा ।
पाणिनिमपि सूत्रकृतं प्रणतोऽस्मि मुनित्रयं धियः शुध्यै ॥२॥

ग्रंथारंभः

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न ह्यलक्षणं विशयात्
अपि च यथोद्देशं स्यात्संज्ञापरिभाषमेव निःशंकम्
तत एव कार्यकालं संज्ञापरिभाषमेतदिति बोध्यम्
नैकांता ह्यनुबंधा एकांता अपि भवेयुरनुबंधाः
वस्तुतयाऽनेकात्वं निःसंशयमेव नानुबंधकृतम्
अपि चानेजंतत्वं निःसंशयमेव नानुबंधकृतम्
नैवासारूप्यं ह्यनुबंधकृतं स्यादिहोभयगतिश्च
स्पष्टं कार्यमनुभवन् कार्यी नाश्रीयते निमित्ततया

साक्षाद्येदागमास्तद्ग्रहणग्राह्या हि तद्गुणीभूताः
येस्य हि निर्देशः स्यात्तस्यादेशा भवंत्यवश्यतया
येत्र भवेदांतर्यं ह्यनेकविधमेव केवलं साक्षात्
तत्र स्थानत एव स्यादांतर्यं बलीय इति बोध्यम्
अप्यर्थवद्ग्रहण इह न ग्रहणमनर्थकस्य संभवति
तत एव कार्यसंप्रत्ययो भवेद्गौणमुख्ययोर्मुख्ये
अनिनस्मन्ग्रहणान्यप्यर्थवताऽनर्थकेन चैव तथा
स्वयमेव तदंतविधिं प्रयोजयंतीति नात्र संदेहः
सह वा प्रवृत्तिरिह सह निवृत्तिरथवैकयोगविहितानाम्
क्वचिदेकदेश एवाप्यनुवर्तत एकयोगविहितानाम्
ग्रहणं न सवर्णानां निःसंशयमेव भाव्यमानेन
गृह्णात्येव सवर्णानुकार एषोऽत्र भाव्यमानोऽपि
वर्णाश्रये हि नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति स्फुटं बोध्यम्
प्रातिपदिकान्यसंशयमव्युत्पन्नान्युणादयः साक्षात्
निःसंदेहतया प्रत्ययग्रहण एवमेव यस्मात्सः
विहितः स्वयं तदादेस्तथा तदंतस्य केवलं ग्रहणम्
अपि चापंचम्याः प्रत्ययग्रहण एव केवलं स्पष्टम्
उत्तरपदाधिकारे न तदवधेः प्रत्ययग्रहे ग्रहणम्
स्त्रीप्रत्यय एतस्मिन्निः संशयमनुपसर्जने न तथा
संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहे न ग्रहस्तदंतस्य

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि स्फुटं भवेद्ग्रहणम्
तस्य तदंतस्यापि च भवेत्पदांगाधिकार इति विशदम्
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निःसंदेहं निमित्तसद्भावात्
प्रातिपदिकेन साक्षाद्ग्रहणवता नास्त्यसौ तदंतविधिः
व्यपदेशिवत्त्वमेव स्फुटमप्रातिपदिकेन मंतव्यम्
यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे केवलं न संदेहः
सर्वो द्वंदो निःसंशयं विभाषैकवत्स्वयं भवति
सर्वे विधयश्छंदस्यसंशयं केवलं विकल्प्यंते
प्रकृतिवदनुकरणं स्यादनन्यवच्चैकदेशविकृतमपि
पूर्वपरनैत्यिकानां तथांऽतरंगापवादयोः क्रमशः
अप्युत्तरोत्तरं स्याद्बलीय इत्येव केवलं स्पष्टम्
संदेहैरहितभावात्सिद्धं च पुनः प्रसंगविज्ञानात्
तद्बाधितमेव सकृद्गतौ हि यद्बाधितं विरोधे स्यात्
नियमो हि विकरणेभ्यो बलवान्नित्यं तथा पराद्बलवत्
शब्दांतरस्य भवति स्पष्टतया प्राप्नुवन् विधिरनित्यः
प्राप्नुवतः शब्दांतर उतास्य शब्दांतरादनित्यत्वम्
अपि लक्षणांतरेण स्पष्टतया प्राप्नुवन् विधिरनित्यः
तत एव नित्यताऽपि क्वचिदकृतकृतप्रसंगमात्रेण
लक्ष्मांतरेण यस्य हि निमित्तमुपहन्यते न तदनित्यम्
लक्ष्मांतरेण यस्य च निमित्तमुपहन्यतेऽपि तदनित्यम्

साक्षात्स्वरभिन्नस्य स्पष्टतया प्राप्नुवन् विधिरनित्यः
बहिरंगमंतरंगे निःसंशयमेव केवलमसिद्धम्
नाजानंतर्ये स्यादपि च बहिष्ट्वप्रकृष्टिरिति बोध्यम्
बहिरंगो लुग् बाधत उतांतरंगान् विधीनसंदेहम्
साक्षात्पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्याद्यथायथं पूर्वम्
निःशंकमंतरंगोऽप्येकादेशो न केवलं स्पष्टम्
बहिरंगो ल्यब्बाधत उतांतरंगान् विधिनसंदेहम् धी
वर्णाद्वलीय आगं ह्रस्वकृतव्यूहाश्च पाणिनीयाः स्युः
तत एव चांतरंगादप्यपवादः स्वयं बलीयान्स्यात्
" यो येनारभ्यत इह नाप्राप्ते तस्य बाधकः स विधिः "
अभिनिविशत उत्सर्गः क्वचिदपवादविषयेऽप्यसंदेहम्
तेऽनंतरान् पुरो ह्यपवादा बाधंत उत्तरान्न विधीन्
मध्येऽप्युतापवादाः पूर्वान् बाधंत उत्तरान्न विधीन्
भवति ह्यनंतरस्य प्रतिषेधः केवलं विधिर्वेति
प्रागेव ह्यपवादा अभिनिविशंते ततस्त उत्सर्गाः
अप्यपवादविषयमुपकल्प्याभिनिविशत एष उत्सर्गः
ध्रुवमुपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद एष उत्सर्गम्
बाधत उपसंजातनिमित्तमपीति स्फुटं परिज्ञेयम्
अपवादोऽन्यत्र च यदि चरितार्थो बाध्यतेऽतरंगेण
अभ्यासविकारेष्वपि न कदाचिद्बाध्यबाधकत्वं स्यात्

ताँच्छीलिकेषु साक्षान्नास्ति स्फुटमेष वासरूपविधिः
क्त्वल्युट्तुमुन्खलर्थेष्वसंशयं नास्ति वासरूपविधिः
लादेशेषु तथैव च यथायथं नास्ति वासरूपविधिः
निर्देशो हि बलीयान् पंचम्या एष उभयनिर्देशे
लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं प्रातिपदिकग्रहण एव
लिंगविशिष्टाग्रहणं भवेद्विभक्ताविति स्वयं स्पष्टम्
सूत्रे लिंगवचनमप्यतंत्रमेवेति सम्यगवगम्यम्
अन्यसदृशाधिकरणे ह्यर्थावगतिस्तथा नात्रिव युक्तम्
गत्यादेः कृद्भिः सह समासवचनं सुबुद्धवात्प्राक् स्यात्
सांप्रतिकाभावे स्यान्निःसंशयमेव भूतपूर्वगतिः
साक्षादेव च तद्गुणसंविज्ञानं भवेद्बहुव्रीहौ
तत एव चानुकृष्टं स्पष्टतया नोत्तरत्र विज्ञेयम्
व्यंजनमपि स्वराविधावविद्यमानवदिति स्वयं बोध्यम्
व्यंजनमेतदसद्वन्निःसंशयमेव हल्स्वरप्राप्तौ
अपि निरनुबंधकस्य ग्रहणे न हि सानुबंधकग्रहणम्
नातदनुबंधकस्य ग्रहणं स्यात्सानुबंधकग्रहणे
लिंगाद्यतिवर्तते क्वचिदेते स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽपि
संदेहरहितभावादेष समासांतविधिरनित्यः स्यात्
अपि संनिपातलक्ष्मा विधिरनिमित्तं हि तद्विघातस्य
उभयापायोऽन्यतरापाये स्यात्सन्नियोगशिष्टानाम्

तौच्छीलिके भवंति स्पष्टतया णेऽण्कृतानि सर्वत्र
धौतोः समुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये भवत्येतत्
तन्मध्यपतित एव च तद्ग्रहणेनैव गृह्यते साक्षात्
स्पष्टमलुग्विकरणलुग्विकरणयोरप्यलुग्विकरणस्य
प्रकृतिग्रहणे ग्रहणं ण्यधिकस्यापीत्यसंशयं बोध्यम्
निःशंकमंगेवृत्ते केवलमविधिर्भवेत्पुनर्वृत्तौ
संदेहरहितभावात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्
आगमशास्त्रमनित्यं णेणकार्यं चैव केवलमनित्यम्
निःशंकमात्मनेपदमप्यनुदात्तेत्वलक्षणमनित्यम्
नाघटितं चानित्यं केवलमेवातिदेशिकमनित्यम्
लोपोविधिश्चेद्विधिरिह सर्वविधिभ्योऽपि केवलं बलवान्
प्रकृतिग्रहणे ग्रहणं निःसंशयमेव यङ्लुगंतस्य
उपतिष्ठते विभाषा विधौ स्फुटतयैव नानुवादे सा
अपि चोपपदविभक्तेर्बलीयसी भवति कारकविभक्तिः
स्पष्टमनित्यविकारेऽप्यंत्यसदेशस्य केवलं साक्षात्
नानर्थके ध्रुवमनभ्यासविकारेऽप्यलोऽत्यविधिरेषः
स्फुटमेव कार्यसंप्रत्ययः प्रधानाप्रधानयोराद्ये
बलवत्यपि समुदायप्रसिद्धिरियमवयवप्रसिद्धेः स्यात्
कार्याण्यपि व्यवस्थितविभाषयैव क्रियंत इति बोध्यम्
विधिनियमसंभवे स्यात्साक्षाद्विधिरेव केवलं ज्यायान्

सं विशेषानतिदेशः स्यात्सामान्यातिदेश एव सदा
प्रत्ययतदितरयोश्च ग्रहणं स्यात्प्रत्ययस्य निःशंकम्
सहचरितस्यैव हि सहचरितासहचरितयोर्भवेद्ग्रहणम्
साक्षाच्छ्रुतानुमितयोः श्रुतसंबंधः स्वयं बलीयान् स्यात्
ग्रहणं हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोदितस्यैव
गौमादाग्रहणेष्वविशेषः प्रत्येकमपि वचःपूर्तिः
क्वचिदपि समुदाये स्युर्ह्यभेदकाः केवलं गुणाः साक्षात्
संदेहरहितभावान्निपातनानीह बाधकान्येव
स्याल्लक्षणप्रवृत्तिः पर्जन्यवदेव केवलं लोके
" सकृदेव लक्ष्म लक्ष्ये प्रवर्तते " बलिनं एव च निषेधाः
अपि चानिर्दिष्टार्थाः स्युः स्वार्थे प्रत्यया इति निबोध्यम्
साक्षादभीष्टसिद्धिर्योगविभागादसंशयं स्पष्टम्
लाघवगौरवचर्चा नहि पर्यायवचसां समाद्रियते
संदेहरहितभावाज्ज्ञापकसिद्धं भवेन्न सर्वत्र
पूर्वत्रासिद्धीयं ह्याद्वित्वे केवलं न संदेहः
चरितः स्वयं प्रयोगो ह्येकस्या आकृतेर्द्वितीयस्याः
न तथैव तृतीयस्या भविष्यतीति स्फुटं परिज्ञेयम्
तत एव संप्रसारणमपि कार्यं स्यात्तदाश्रयं बलवत्
क्वचिदपि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीत्यत्र नास्ति संदेहः
ध्रुवमौपदेशिकस्य ग्रहणं प्रायोगिकौपदेशिकयोः

क्रमशः श्तिपौं[131] शपाऽप्यनुबंधेन च यद्गणेन निर्दिष्टम्
यत्रैकाज्ग्रहणमथो पंचैतान्यपि न यङ्लुकि स्पष्टम्
पदैगौरवाद्गरीयान्योगविभागो भवेदसंदेहम्[132]
निःशंकमेधमात्रालाघवयोगेन केवलं लोके[133]
एते वैयाकरणाः पुत्रोत्सवमेव मन्वते साक्षात् ॥

एवं पूर्वाचार्यैर्या परिभाषा स्फुटैव निरमायि ।
तस्या व्यरचि यथामत्यार्यासप्ततिरियं मयूरभुवा ॥ १ ॥
इत्येषा परिभाषासप्ततिरार्यामयी श्रियोपेता ।
श्रीवालुकेशकृपया मयूरसुतनिर्मिता समाप्तिमिता ॥ २ ॥

शक उदधिरामवसुभूमिते व्यरचि वालुकेश्वरक्षेत्रे ।
श्रीमत्परिभाषार्यासप्ततिरेषा मयूरतनुजनुषा ॥ १ ॥

' यत्कृपयाऽष्टाध्यायीसूत्राब्धिर्दुस्तरोऽप्यभूत्सुतरः ।
तस्मै श्रीशायार्यासहस्रयसावर्पिता मयूरभुवा ॥ १ ॥ '

इति श्रीमत्परिभाषार्यासप्ततिः संपूर्णा

श्रीवालुकेश्वरार्पणमस्तु.

Baroda,
Feb. 24/13.

My dear Mody Saheb,

Thanks for the first form of the श्रीमदष्टाध्यायी-सूत्रार्यासहस्री. I have looked into it; and find it simply admirable. I look upon the production as one of the works of the modern literary world; for in the first place, the अष्टाध्यायी itself is a marvellous work and to knit it in the आर्या metre preserving the original as faithfully as possible is not less marvellous, specially in this mechanical age.

If you deem it proper you can convey my opinion to the learned retired gentleman.

Yours obediently,
Shroff H. B. (B. A.).
(Principal,
Shree Sayaji High School,
BARODA.)

I was glad to see another and at this time a rather very arduous attempt of my old friend Mr. Atmarampant Chhatre. He has now obliged the students of the dry Sútras of Panini with his help to remember them in the order of the original work. The Sútras are meant for being learnt by heart and the order in this case is no less of importance than the wording of the rule. Every one knows that the metrical form is better fitted for fixing itself on the memory than a prose form; and I believe the author of the present work, Shrimad Ashtàdhyáyî Sútràryà Sahasree, ought to be thanked for the help he has rendered. Looking to the age and consequent personal weakness, one cannot but admire the perseverance and zeal of the old gentleman.

(Sd.) **Hari Mahadev Bhadkamkar, B. A.**

2nd July 1912.
Bombay.

Prof. of Sanskrit
Wilson College.

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठे	पंक्तौ	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्तौ	शुद्धम्
४	१०	स्थाने	५२	१७	अण्
१७	६	विकार	५८	२०	अपि
२०	१४	श्वात्रि	६४	१६	अन्येद्यः
२२	७	णिच्	७१	१७	केवलं
२८	९	सुयु	७९	१६	धर्म्ये
३१	१३	शेतेश्च	८३	१	स्वांगं
३६	११	षिषः	,,	३	ह्यनोः
४२	१८	ढकि	८४	१७	स्पष्ट
४७	१	साक्षाद्व्य	८९	१६	ङ्
४८	१३	ठब्	९२	,,	रमतः
,,	१८	स्थानांता			